

Adriana Merta-Staszczak

Studium Nauk Humanistycznych i Społecznych
Politechnika Wroclawska

Department of Humanities and Social Sciences
Wrocław University of Science and Technology

Rola gmin w zagospodarowaniu zabytkowych nieruchomości na Dolnym Śląsku

The role of communes in the use and management of historic real properties in Lower Silesia

Abstrakt

Gminy są właścicielami około 20 proc. obiektów zabytkowych na Dolnym Śląsku, a ich zadaniem jest ten zasób chronić oraz wykorzystywać na potrzeby turystyczne, społeczne i edukacyjne. Ze względu na różnorodność i dużą liczbę zabytków jest to przedsięwzięcie trudne w realizacji. Głównymi barierami są: brak funduszy, zły stan techniczny budynków, wandalizm, ale też w wielu przypadkach niedostateczna wiedza i zaangażowanie osób odpowiedzialnych za zachowanie dziedzictwa kulturowego. Celem artykułu jest analiza działań podjętych przez wybrane gminy wiejskie, miejskie i miejsko-wiejskie Dolnego Śląska w zakresie wykorzystania zabytków nieruchomych zlokalizowanych na ich terenie, zabezpieczenia i zachowania, odnowy, adaptacji do nowych funkcji oraz udostępniania mieszkańcom i turystom. Ważnymi aspektami tych działań jest wdrażanie projektów z wykorzystaniem środków krajowych i unijnych oraz podejmowanie współpracy z innymi jednostkami, szczególnie ze stowarzyszeniami i administracją państwową.

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, zabytki, ochrona i użytkowanie zabytków, gminy, Dolny Śląsk

Abstract

Communes own approx. 20 per cent of historic monuments in Lower Silesia. Their mission is to protect them and utilise them for tourist, social, and educational purposes. Due to the large number and diversity of monuments, it is an objective that is difficult to accomplish. The main obstacles are: lack of funds, poor technical condition of buildings, and vandalism, but in many cases, also insufficient knowledge and involvement of persons responsible for the preservation of cultural heritage. The aim of this article is to analyse activities undertaken by selected rural, urban, and rural-urban communes of Lower Silesia in respect of making use of immovable monuments located within their area, securing, preserving, and restoring those monuments, and adapting them to serve new purposes, as well as making them available to the locals and to tourists. Important aspects of such activities are the implementation of projects using national and EU funds and cooperation with other entities, in particular associations and public administration.

Keywords: cultural heritage, monuments, protection and use of monuments, communes, Lower Silesia

DZIEDZICTWO KULTUROWE JEST POJĘCIEM złożonym i różnorodnym. Definiuje się je przede wszystkim jako świadectwo życia poprzednich pokoleń, na które składają się wszystkie wytwory człowieka i natury o szczególnej wartości kulturowej, symbolicznej i naukowej oraz wpływające na rozwój społeczeństw i cywilizacji. Jest związane z tożsamością człowieka, która jest ważną częścią jakości jego życia¹. Ilość składowych, które wpisują się lub mogą wpisywać w pojęcie dziedzictwa kulturowego, jest bardzo duża². Wydzielić z nich można zasoby materialne (przedmioty) i niematerialne (m.in. tradycje, przekazy ustne, zwyczaje, obrzędy, wiedzę i umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym). W skład dziedzictwa materialnego wchodzi zabytki ruchome (m.in. dzieła sztuki, ruchome zabytki techniki,

CCULTURAL HERITAGE IS A COMPLEX AND DIVERSE concept. It is defined primarily as testimony to the life of the previous generations, comprising all works of man and nature having an outstanding cultural, symbolical, and scientific value and contributing to the development of civilisation and societies. It is related to the identity of human beings, which is an important element of the quality of their lives¹. The number of elements that come or can come under the concept of cultural heritage is very large². They can be divided into tangible assets (things, objects) and intangible assets (such as traditions, oral lore, customs, rituals, knowledge and skills related to traditional crafts). Material heritage includes movable monuments (including works of art, movable industrial monuments, craft works) and immovable monuments

rzemiosło) i nieruchomości (zespoły urbanistyczne i architektoniczne oraz pojedyncze budynki). Kategorie te uzupełnić można jeszcze o kulturę gospodarowania przestrzenią³.

W 2014 roku na terenie całego kraju w rejestrze zabytków sklasyfikowano 67 784 obiekty nieruchomości, przy czym na Dolnym Śląsku znajdowało się ich najwięcej spośród pozostałych województw (8264)⁴. Na drugim miejscu pod tym względem znalazło się województwo wielkopolskie (7076 zabytków), a na trzecim – mazowieckie (6757 zabytków). W zasobie tym wskazać można bardzo liczną grupę historycznych rezydencji, zamków pałaców i dworów wraz z ich otoczeniem. W całym kraju jest ich 5250 (z czego 408 to zamki)⁵. Największa ich liczba znajdowała się na terenie obecnego województwa dolnośląskiego (775) i wielkopolskiego (812). W powojennej historii Polski zachowanie i zagospodarowanie historycznych rezydencji oraz innych zabytkowych budynków uzależnione było szczególnie od polityki państwa i decyzji podjętych w roku 1944 i 1991. Pierwszy etap zapoczątkowała realizacja reformy rolnej z 1944 roku. Znosiła ona prywatną własność ziemską, a jej celem było usunięcie rozdrobnienia struktury agrarnej⁶. Uzyskane w ten sposób grunty zasilić miały Państwowy Fundusz Ziemi. W związku z tym zabytkowe zespoły rezydencjonalne, w których skład wchodziły zamki, dwory, pałace, folwarki i parki, zostały odebrane wcześniejszym właścicielom i przejęte przez państwo. Utrzymanie i wykorzystanie przez państwo tak licznego zasobu było niemożliwe, a największy problem stanowiły obiekty charakteryzujące się dużą kubaturą i wymagające znacznych nakładów finansowych. Wobec nich często w ogóle nie było planów zagospodarowania⁷. Ostatecznie Rada Ministrów wydała uchwałę o wykorzystaniu budynków na cele użytkowe⁸. Część z nich została przekształcona na szkoły, świetlice oraz inne budynki użyteczności publicznej. Jednak zdecydowaną większość rozdysponowano między Państwowe Gospodarstwa Rolne, które adaptowały je do różnych funkcji, według własnego uznania, zazwyczaj nie przestrzegając norm wynikających z Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz zaleceń konserwatorskich. Takie zamiany w sposobie użytkowania obiektów architektonicznych prowadziły często do zniszczeń wtórnych – postępującej dewastacji obiektów i niszczenia cech zabytkowych wraz

(urban and architectural complexes and individual buildings). These categories can also be complemented by the culture of land management³.

In 2014, 67,784 immovable items were listed in the register of monuments for the whole country, with the Lower Silesian Voivodeship having the largest number of monuments of all 16 voivodeships (8,264)⁴. The Greater Poland Voivodeship (7,076 monuments) was listed second and the Masovian Voivodeship (6,757 monuments) was listed third. The register lists large numbers of historic residences, castles, palaces, and manor houses along with their surroundings. There are 5,250 such buildings in the whole country (of which 408 are castles)⁵. The Lower Silesian Voivodeship (775) and the Greater Poland Voivodeship (812) had the largest numbers of monuments of this type. In the post-war history of Poland, the preservation and use of historic residences and other historic buildings depended predominantly on the national policy and decisions made in 1944 and 1991. The beginning of the first stage was marked by the implementation of the agricultural reform of 1944. It abolished private land ownership; its purpose was to eliminate the divisions of the agrarian structure⁶. Lands obtained in this manner were to become property of the State Land Fund (Państwowy Fundusz Ziemi). Thus, historic residential complexes, which included castles, manor houses, palaces, manor farms, and parks, were taken away from their previous owners and taken over by the state. The maintenance and use of that great a number of buildings and sites by the state was impossible. The biggest problem were large-sized buildings which required substantial financing. Frequently, no plans for their use and management were developed⁷. Eventually, the Council of Ministers issued a resolution on adapting the buildings for public use⁸. Some of them were converted into schools, community centres, and other public utility buildings. However, the great majority was divided among State Agricultural Farms (Pol. PGRs), which adapted them for various purposes, using their own discretion and usually not complying with standards arising from the Act on the Protection and Guardianship of Monuments and from conservation recommendations. Such changes in the manner in which architectural objects were used often resulted in their damage — progressive dilapidation of monuments and destruction of their historic features⁹. At

z upływem czasu⁹. Mecenat i wzmożona opieka państwa skierowana była w tym czasie na obiekty uznane za najważniejsze i najcenniejsze, głównie położone w dużych ośrodkach miejskich lub w ich pobliżu.

Drugi etap w historii nieruchomości zabytkowych nastąpił już po rozpoczęciu transformacji ustrojowej. Najważniejsza zmiana polegała na uszczegółowieniu i dodefiniowaniu zadań i obowiązków poszczególnych podmiotów odpowiedzialnych za dziedzictwo kulturowe: państwa, urzędów konserwatorskich oraz licznej grupy innych jego użytkowników i odbiorców. Zaczęto tworzyć również nowe ramy instytucjonalne rynku i gospodarki, czego efektem było powołanie w 1991 roku Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa (AWRSP)¹⁰. Sprawować miała ona dalszą opiekę nad obiektami zabytkowymi ponownie przejętymi przez państwo wraz z majątkiem z byłych gospodarstw państwowych. Celem nadrzędnym agencji w tej kwestii była dzierżawa nieruchomości lub ich sprzedaż nowym właścicielom, którzy byli zobowiązani do zabezpieczenia i utrzymania obiektów¹¹. Przeszkodą w przeprowadzeniu tych działań był zły stan ekonomiczny jednostek należących wcześniej do sektora rolnictwa¹² oraz wymagająca licznych dofinansowań infrastruktura. Początkowo główną wartość stanowiła ziemia i to o nią zabiegano w organizowanych przetargach na nieruchomości, a zabytki na niej zlokalizowane były postrzegane tylko jako dodatek do niej. Z czasem jednak sytuacja uległa zmianie, a budynki zabytkowe zaczęto wydzielać do osobnej sprzedaży. Rozpoczęto też tworzenie niezbędnej dokumentacji zawierającej dane techniczne budynków, operaty szacunkowe oraz dokumentację fotograficzną.

Procesowi rozdysponowania tych obiektów, a przede wszystkim pałaców i dworów, sprzyjały przemiany dokonujące się w kraju: polepszający się stan gospodarki, większa siła nabywcza ludności, poprawa warunków i jakości życia, rozwój rynku nieruchomości i inwestycji, a później również perspektywa pozyskiwania coraz większych funduszy ze środków krajowych i unijnych. Pomimo korzystniejszych warunków bytowych i zaspokajania podstawowych potrzeb społeczeństwa, które prowadziły do rozwoju zainteresowań względem tradycji, tożsamości i dóbr kulturowych, proces degradacji zabytków nadal postępował. Zasadniczą kwestią byli tu użytkownicy nieruchomości. Przed II wojną światową większość

that time, the sponsorship and enhanced protection of the state were directed to buildings which were considered to be the most important and valuable, mainly those located in large towns or cities or in their vicinity.

The second stage in the history of real estate monuments commenced after the political transformation in Poland. The most significant change was the precise detailing and defining of the tasks and obligations of particular entities responsible for cultural heritage: the state, conservation offices, and the numerous users and recipients of cultural heritage. New institutional frameworks of the market and economy were being created, which resulted in the establishment of the Agricultural Property Agency of the State Treasury (Pol. AWRSP)¹⁰ in 1991. It was to continue to protect monuments which had again been taken over by the state along with the property of the former state agricultural farms. The main objective of the agency in this regard was the lease of real properties or their sale to new owners who were obliged to secure and maintain the historic buildings¹¹. The poor economic condition of units which were previously part of the agricultural sector¹² and infrastructure that required heavy subsidies were major obstacles to those activities. Initially, the value lay predominantly in the land itself; land was the main object of interest in real estate tenders, whereas monuments located on that land were only regarded as an addition to it. However, with time, that situation changed and historic buildings started to be sold separately. Moreover, essential documentation containing technical data on buildings, appraisal reports, and photographs started to be kept.

The process of allocating those buildings and complexes, in particular palaces and manor houses, was facilitated by the transformations taking place in the country: the improving condition of economy, increased purchasing power of the population, improved life conditions and quality, growth of the real estate and investment market, and later also the possibility of obtaining increasingly generous financing from national and EU funds. Despite the more favourable life conditions and the fact that the basic needs of the society were satisfied, which stimulated interest in tradition, identity, and cultural assets, the process of the decline of monuments still continued. The most important factor were the owners of the real properties.

budynków rezydencjonalnych była zamieszкана i właściciele utrzymywali je w dobrym stanie technicznym. Były centralnymi punktami dóbr szlacheckich, a ich powstawanie i rozwój wpływał na produkcję rolną oraz związany z nią przemysł. Na terenie takich majątków funkcjonowały browary i gorzelnie, fabryki krochmalu, drożdży, a także cukrownie¹³. Sytuacja ta zmieniła się radykalnie w latach 40. XX wieku, kiedy znaczna część obiektów została opuszczona przez swoich dawnych właścicieli. Powodem tego były działania wojenne oraz późniejsza przymusowa akcja przesiedleńcza. O skali wymiany ludności na Dolnym Śląsku świadczył zmieniający się udział ludności niemieckiej w społeczeństwie. Przykładowo w byłym województwie wrocławskim w 1946 roku było to niemal 64 proc. ludności, a cztery miesiące później – jedynie niecałe 7 proc.¹⁴. Wraz z falami przemieszczających się ludzi zanikały wszelkie więzy z ziemią, tradycją i historią, a także poczucie wspólnoty. Skutkowało to późniejszą postawą społeczeństwa wobec „obcych” pozostałości w formie historycznych budynków, które od lat 50. XX wieku ponownie oddawano na cele mieszkaniowe pracownikom PGR-ów i ich krewnym. Wiele z tych rodzin, razem ze swoimi dziećmi i wnukami, mieszkało w zabytkowych pałacach czy dworach przez kolejne dziesięciolecia.

Po przemianach ustrojowych, kiedy rozpoczęła się intensywne restrukturyzacja i prywatyzacja majątków byłych PGR-ów, nowych nabywców znajdowały też zespoły rezydencjonalne oraz inne historyczne budynki objęte ochroną konserwatorską. Od tego czasu właściciele takich zabytków stanowili grupę bardzo zróżnicowaną. Początkowo najwięcej obiektów posiadał Skarb Państwa. Jednak, głównie na skutek intensywne prowadzonej sprzedaży, układ ten zmienił się. W 2004 roku w zasobie państwowym znajdowało się 15 proc. nieruchomości zabytkowych, a kolejne 30 proc. było własnością prywatną¹⁵. Duża liczba nabywców prywatnych nigdy nie przeprowadziła kompleksowych działań mających na celu pełną odnowę obiektów. Część z nich ograniczyła się do wykonywania prowizorycznych zabezpieczeń, a później budynki pozostawiała bez opieki i nadzoru. Dopiero w ostatnich latach zauważyć można wzmożone zainteresowanie zabytkami, szczególnie pałacami i dworami, które postrzegane są coraz częściej jako nieruchomości najbardziej atrakcyjne, mogące przynosić zysk. W wyniku

Before World War II, most residential buildings were inhabited and their owners kept them in good technical condition. They were the central points of nobility estates and their construction and development influenced agricultural production and the associated types of industry. Such estates frequently included breweries, distilleries, and starch, yeast, and sugar plants¹³. The situation changed dramatically in the 1940s, when a major proportion of such complexes were abandoned by their owners. The reasons were the ongoing war and the subsequent compulsory displacement. The scale of population replacement in Lower Silesia was evidenced by the changing proportion of German people in the population. For instance, in the former Wrocław Voivodeship, at some point in 1946, 64 per cent of the population was German, and four months later — only about 7 per cent¹⁴. As large numbers of people moved from one place to another, all their bonds with the land and its tradition and history were broken and their sense of community faded. This was later reflected in the attitude of society towards “strange” relics in the form of historic buildings, which were handed over to PGR workers and their relatives for residential purposes starting from the 1950s. Many of those families and their children and grandchildren lived in historic palaces and manor houses for the next decades.

Following the political transformations, resulting in intense restructuring and privatisation of the property of former PGRs, residential complexes and other historic buildings covered by conservation policy also found new owners. Since then, the owners of such monuments have been a very diverse group. Originally, the largest number of buildings and complexes belonged to the State Treasury. However, due to the intense selling activities, the situation changed. In 2004, the state owned 15 per cent of real estate monuments and another 30 per cent was privately-owned¹⁵. A large number of private purchasers has never undertaken comprehensive works aimed at full restoration of the historic buildings. Some of them only introduced makeshift protective measures and then left the buildings unattended and without supervision. An increased interest in monuments has only been observed in the recent years; this applies particularly to palaces and manor houses, which more and more frequently are considered to be the most attractive type of real

akcji informacyjnych, rosnącego ruchu turystycznego i promocji regionu nastąpiły zmiany w świadomości społecznej na temat wartości wybranych aspektów dziedzictwa kulturowego. Czynniki te sprawiły, że rosła liczba osób gotowych kupić, wyremontować i adaptować budynki do nowych funkcji. Liczną grupę właścicieli reprezentowały kościoły oraz związki wyznaniowe (24 proc.). Natomiast aż 21 proc. wszystkich zabytków należało do gmin. Pozostałe 10 proc. stanowiło współwłasność, miało nieuregulowany status lub brakowało danych na ten temat¹⁶. Pomimo tego, że nie ma aktualnych danych dotyczących struktury własnościowej, oczekiwać można, iż w ostatnich latach zwiększyła się przede wszystkim liczba prywatnych właścicieli zabytków.

Celem badań ankietowych przeprowadzonych w dolnośląskich gminach miejskich, wiejskich i miejsko-wiejskich¹⁷, których wyniki zostały zamieszczone w niniejszym artykule, była analiza działań podjętych przez wybrane gminy Dolnego Śląska w zakresie odnowy i zagospodarowania zabytków nieruchomych na ich terenie, ze szczególnym uwzględnieniem obiektów rezydencjonalnych. W badaniach¹⁸ wzięło udział 31 jednostek¹⁹, z czego 52 proc. stanowiły gminy wiejskie (16 gmin), 32 proc. gminy miejsko-wiejskie (10 gmin) oraz 16 proc. gminy miejskie (5 gmin)²⁰. Pytania zawarte w ankiecie dotyczyły dwóch obszarów: zabytków zlokalizowanych na terenie gmin oraz zabytków, których właścicielami były gminy. W pierwszej części zawarte zostały pytania dotyczące liczby obiektów, ich rodzajów oraz oceny ich wartości jako składnika dziedzictwa kulturowego w każdej gminie. Natomiast druga część oparta została na zagadnieniach związanych z barierami w wykorzystaniu obiektów, pozyskiwaniem środków na ich utrzymanie i odbudowę oraz zagospodarowanie, adaptacjami do nowych funkcji, a także aktywnością gmin w realizacji projektów na rzecz dziedzictwa kulturowego. Ostatnią analizowaną

estate, capable of generating profit. Information campaigns, expanding tourism, and promotion of the region have increased social awareness of the value of selected aspects of cultural heritage. As a result, there are more people willing to buy and renovate buildings and adapt them for new purposes. A large proportion of owners were churches and religious associations (24 per cent). However, as many as 21 per cent of all monuments belonged to communes. The other 10 per cent was co-owned or had unsettled status, or no relevant data were available¹⁶. Despite the fact there are no up-to-date data concerning the ownership structure, it can be assumed that the most significant change that has occurred in the recent years is the increased number of private owners of monuments.

The purpose of a survey conducted in urban, rural, and urban-rural communes of Lower Silesia¹⁷ (their results are provided in this article) was to analyse activities undertaken by selected Lower Silesian communes in respect of the restoration and use of immovable monuments located within their territories, with particular regard to residential buildings. 31 units¹⁸ participated in the survey¹⁹: 52 per cent of them were rural communes (16 communes), 32 per cent were urban-rural communes (10 communes), and 16 per cent were urban communes (5 communes)²⁰. The questions included in the questionnaires concerned two groups of historic buildings: monuments located within the territories of the communes and monuments owned by the communes. The first part contained questions regarding the number of historic buildings, their type, and assessment of their value as elements of the

1. Pałac w Maniowie Małym w 2016 r. Fot. A. Merta-Staszczak

1. Palace in Maniów Mały in 2016. Photo by A. Merta-Staszczak

kwestią było nawiązywanie współpracy z innymi organizacjami i stowarzyszeniami, a także administracją państwową w zakresie utrzymania i wykorzystania obiektów zabytkowych.

Obiekty zabytkowe na obszarach wiejskich i miejskich Dolnego Śląska

Ze względu na najliczniejszy w całym kraju i zarazem bardzo niejednorodny zbiór zabytków na Dolnym Śląsku wiele ośrodków miejskich i wiejskich zawdzięcza swój rozwój, popularność, rozpoznawalność wśród turystów krajowych i zagranicznych zlokalizowanym na ich terenie historycznym obiektom²¹. Niektóre z nich wprowadzane są do rejestru zabytków. Większość jednak (szczególnie na wsiach) jest ujętych tylko w gminnej ewidencji zabytków²². Na Dolnym Śląsku istnieje wiele obiektów i miejsc kojarzonych właśnie z tym regionem lub daną miejscowością. Powszechnie rozpoznawalne są szczególnie duże zabytki architektoniczne, jak na przykład: Twierdza Kłodzko, zamek Książ albo wpisane na Listę światowego dziedzictwa UNESCO kościoły pokoju w Jaworze i Świdnicy oraz Hala Stulecia we Wrocławiu. Również w ankietach jako najważniejszy składnik dziedzictwa kulturowego (tab. 1) jednostki samorządowe wymieniały przede wszystkim obiekty architektoniczne. Wskazało je aż 87 proc. ankietowanych gmin, z czego 75 proc. gmin wiejskich oraz wszystkie miejskie i miejsko-wiejskie.

Drugim w hierarchii wartości elementem dziedzictwa kulturowego wskazanym przez respondentów był krajobraz. Zaznaczyło go 71 proc. gmin. Tutaj rozkład wyników był bardziej zróżnicowany. Na walory krajobrazowe, co wydaje się zrozumiałe, wskazywały przede wszystkim gminy miejsko-wiejskie (90 proc.) i wiejskie (69 proc.). Natomiast pośród gmin miejskich na ten element wskazało 40 procent. Z kolei miejsca historyczne wybrały przede wszystkim gminy miejskie (40 proc.). Wskazało na niego 25 proc. gmin wiejskich i tylko 10 proc. gmin miejsko-wiejskich.

Wysoko cenionym elementem dziedzictwa kulturowego w opinii gmin objętych badaniami ankietowymi były też produkty lokalne. Wskazało na nie ogółem 19 proc. gmin. W tej liczbie znalazło się najwięcej gmin wiejskich.

cultural heritage of each commune. The second part focused on issues related to obstacles to the use of monuments, to obtaining funds for their maintenance, reconstruction, and use, and to their adaptation for new purposes, and on the involvement of communes in the implementation of projects concerning cultural heritage. The last issue analysed was cooperation with other organisations and associations, as well as public administration, in the maintenance and use of historic monuments.

Historic buildings in rural and urban regions of Lower Silesia

Due to the fact that Lower Silesia has the largest number of monuments, which at the same time are very diverse, many cities, towns, and villages owe their growth, popularity, and recognisability among domestic and foreign tourists to historic buildings located within their territories²¹. Some of them are entered into the register of monuments. However, most of them (particularly in villages) are only listed in local commune inventories of monuments²². In Lower Silesia, there are many objects and sites which are associated with a particular region or location. Large architectural monuments such as the Kłodzko Stronghold, the castle in Książ, the Churches of Peace in Jawor and Świdnica, which are included in the UNESCO list of World Heritage Sites, and the Centennial Hall in Wrocław, are widely recognisable. Completing the questionnaires, local government units enumerated predominantly examples of architecture as the most important components of the local cultural heritage (Table 1). That was the case for 87 per cent of the communes, including 75 per cent of the rural communes and all the urban and urban-rural communes.

The element of cultural heritage that was ranked second in terms of importance by the respondents was the landscape. It was indicated by 71 per cent of communes. Here, the results were less uniform. Scenic values were mainly indicated by urban-rural communes (90 per cent) and rural communes (69 per cent), which is wholly understandable. As for the urban communes, 40 per cent indicated this element. Historic sites were also indicated by 40 per cent of urban communes, compared with 25 per cent of rural communes and only 10 per cent of urban and rural communes.

Rodzaj Type	wiejskie rural	miejskie urban	miejsko-wiejskie urban-rural	wszystkie badane gminy all communes surveyed
zabytkowa architektura historic architecture	75	100	100	87
krajobraz landscape	69	40	90	71
miejsca upamiętniające ludzi i wydarzenia places commemorating people and events	25	40	10	23
zabytki ruchome movable monuments	0	40	0	6
zwyczaje, tradycje, obrzędy customs, traditions, rituals	13	40	0	13
zespoły folklorystyczne folk groups	13	20	10	13
rzemiosło tradycyjne traditional crafts	6	40	0	10
produkty lokalne local products	25	20	10	19

Tabela 1. Najważniejsze elementy dziedzictwa kulturowego w gminach wiejskich, miejskich i miejsko-wiejskich (w proc.). Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych ankiet

Table 1. The most important elements of cultural heritage in rural, urban, and urban-rural communes (by per cent). The results were obtained based on the survey conducted

Kolejnymi składowymi były zwyczaje, tradycje i obrzędy, na które wskazało 13 proc. ankietowanych. W szczególności ten element doceniły gminy miejskie (40 proc.). Taka sama ilość wszystkich badanych gmin (13 proc.) podkreślała znaczenie zespołów folklorystycznych. Mało respondentów z poszczególnych gmin wskazało na ważność rzemiosła tradycyjnego jako elementu dziedzictwa kulturowego. Najniżej w tym zestawieniu znalazły się zabytki ruchome (tylko 6 proc. respondentów, reprezentujących gminy miejskie). Wyniki te wskazują na to, że samorządy największą wartość i znaczenie przypisują przede wszystkim typowym budowlom, które nawet bez wiedzy specjalistycznej można uznać za zabytki: kościołom, zamkom, pałacom i dworom. Często niedostrzegane i niedoceniane natomiast są obiekty mniej typowe lub dziedzictwo niematerialne, które jest równie ważnym i charakterystycznym elementem lokalnych tradycji i także może być unikatowym atutem gminy.

Pośród zabytkowej architektury, najliczniej wymienianej przez wszystkie gminy w zasobie dziedzictwa kulturowego, znalazły się zabytkowe zespoły rezydencjonalne i kościoły (tab. 2). Samorządy gminne wykazywały nimi największe zainteresowanie i opisywały ich użytkowanie oraz przeprowadzone remonty

An element of cultural heritage that was rated very highly by the surveyed communes were also local products. They were indicated by 19 per cent of the communes, of which the largest proportion were rural communes.

The next item on the list comprised customs, traditions, and rituals, which were indicated by 13 per cent of the respondents. This element was rated highly especially by urban communes (40 per cent). The same number of all the communes (13 per cent) emphasised the importance of folk groups. Few respondents indicated traditional crafts as an important element of their cultural heritage. Movable monuments were rated as the last in order of importance; they were indicated only by 6 per cent of the respondents (and only by urban communes). The results indicate that local governments attach the highest value and importance primarily to typical buildings which may be considered as monuments even without specialist knowledge: churches, castles, palaces, and manor houses. Less typical objects and intangible heritage — which is an equally important and characteristic element of local tradition and can also be an asset distinguishing a given commune — are frequently unnoticed and undervalued.

Obiekty Buildings	wiejskie rural	miejskie urban	miejsko-wiejskie urban-rural	wszystkie badane gminy all communes surveyed
zespoły rezydencjonalne residential complexes	94	100	100	98
kościół churches	94	100	100	98
stanowiska archeologiczne archaeological sites	75	80	70	75
zabytki przemysłowe industrial monuments	44	80	60	61
zabytki militarne military monuments	6	40	40	29

Tabela 2. Obiekty zabytkowe (w proc.) występujące na terenie gmin. Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych ankiet
Table 2. Historic buildings and sites (by per cent) located in the communes. The results were obtained based on the survey conducted

w sposób najbardziej szczegółowy. W zestawieniu tym nie można również pominąć zabytków archeologicznych, których dużą liczbę wymieniała większość gmin (ogółem 75 proc.). Więcej niż połowa (61 proc.) gmin wskazała na zabytki przemysłowe. Najmniej zlokalizowanych ich było na terenach wiejskich (44 proc.), a najwięcej na miejskich (80 proc.). Zabytki militarne występowały zdecydowanie rzadziej (29 proc.). Wymieniło je tylko 6 proc. gmin wiejskich, a miejskich i miejsko-wiejskich – 40 procent. Poza tymi elementami gminy wskazywały też na zespoły urbanistyczno-krajobrazowe, zabytki techniki (zegar ratusza w Oławie) oraz na inne obiekty, często adaptowane na cele inne niż te, na które były przeznaczone do tej pory. Jednym z przykładów był budynek dawnej ujeżdżalni w Oławie, który w XIX wieku wchodził w skład wojskowych koszar. W 2012 roku rozpoczął się jego remont, po którego zakończeniu otwarto w tym miejscu browar²³.

Dolnośląskie gminy jako właściciele i zarządzający obiektami zabytkowymi

Gminy są instytucjami publicznymi, działającymi w ramach państwa, którym są podporządkowani wszyscy mieszkańcy wspólnoty. Oznaczają zarówno obszar terytorialny, jak i społeczność, która go zajmuje. W Polsce pierwsze koncepcje dotyczące reformy samorządowej stworzono i rozwijano od 1981 roku²⁴. Jednak reforma prowadząca do powołania gmin miała miejsce później, bo w 1990 roku, a reforma samorządowa

Historic architecture, which was listed as an element of local cultural heritage most frequently by all types of communes, included residential complexes and churches (Table 2). Commune governments expressed the greatest interest in these types of monuments and described the manner in which they are used and the renovation works that they have undergone in most detail. Archaeological sites also need to be taken into consideration, as most communes enumerated a considerable number of monuments of this type (75 per cent in total). More than a half (61 per cent) of the communes indicated industrial monuments. The fewest were located in rural areas (44 per cent) and the most — in urban areas (80 per cent). Military monuments were far rarer (29 per cent). They were listed only by 6 per cent of rural communes and 40 per cent of urban and urban-rural communes. Other elements that were indicated were urban-landscape complexes, technological artefacts (the town-hall clock in Oława), and other buildings and objects, frequently adapted to serve new purposes. An example is the building of a former horse training house in Oława, which was part of military barracks in the 19th century. Renovations were commenced in 2012, and after they were completed, a brewery was set up there²³.

Lower Silesian communes as the owners and administrators of historic monuments

Communes are public institutions operating within the state; each member of the country's population

z 1998 roku wprowadziła trójstopniowy podział terytorialny państwa. Najważniejszymi jednostkami, obok województw i powiatów, były gminy²⁵. Spoczęła na nich odpowiedzialność za pobudzanie rozwoju społecznego i gospodarczego. Miały też pełnić funkcję zaangażowanego i aktywnego gospodarza²⁶. Ich głównym zadaniem było „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty”, co oznaczało również ochronę zabytków, ich zagospodarowanie (użytkowanie, przeznaczenie na cele społeczno-gospodarcze, wykorzystanie w rozwoju lokalnym) oraz sprawowanie nad nimi opieki²⁷. Zapis ten był tym ważniejszy, że jednostki samorządu terytorialnego (gminy, powiaty i województwa) były właścicielami prawie 1/5 zabytków nieruchomych na terenie całego kraju²⁸. Przekazywano im obiekty będące wcześniej własnością państwową. Dodatkowo, gminom przyznano prawo pierwokupu przy sprzedaży obiektów objętych opieką konserwatorską, a od początku 1999 roku przekazano im większość zabytków nieruchomych²⁹. Swoimi działaniami miały uzupełniać politykę państwa, a w ich kompetencjach znalazło się ustanawianie i zachowanie parków kulturowych, prowadzenie gminnej ewidencji zabytków i wprowadzanie ochrony konserwatorskiej w planach zagospodarowania przestrzennego³⁰. Oprócz tego, w myśl ustawy z 2003 roku, gminy zobowiązane zostały do sporządzania programów opieki nad zabytkami, w którym należało uwzględnić między innymi³¹:

- zahamowanie procesów degradacji zabytków i poprawę ich stanu zachowania,
- zwiększanie atrakcyjności zabytków, zwłaszcza na potrzeby turystyczne, społeczne i edukacyjne,
- wspieranie inicjatyw na rzecz ochrony zabytków,
- nawiązywanie efektywnej współpracy z właścicielami zabytków,
- umożliwianie tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Ankietowane gminy przede wszystkim wskazywały na posiadanie historycznych pałaców i dworów (tab. 3). Większość, bo 65 proc. z nich, utrzymywało jeden lub kilka zespołów rezydencjonalnych. Najczęściej były one użytkowane lub udostępnione zwiedzającym. Ze względu na rosnące zainteresowanie dziedzictwem kulturowym i rozwijającą się turystykę, dla społeczeństwa ważna była szczególnie ta druga opcja³². Przykładowo, w gminie Janowice Wielkie zwiedzającym został udostępniony zamek Bolczów. Podobnie

is assigned to a commune. They denote both a territory and the community by which that territory is inhabited. In Poland, the first proposals regarding the reform of the local government system were devised and developed from 1981²⁴. However, the reform that led to the establishment of communes was implemented later, in 1990, and the local government reform of 1998 introduced the three-tier territorial division of the state. The most important units, beside voivodeships (*województwo*) and districts (*powiat*), were communes (*gmina*)²⁵. They assumed responsibility for the stimulation of social and economic growth. Moreover, they were to fulfil the role of active and involved managers²⁶. Their main purpose was to “satisfy the needs of the community”, which also included monument conservation, management (use of monuments, their adaptation for social and economic purposes and utilisation in the local development), and maintenance²⁷. The provision was even more important as local government units (communes, districts, and voivodeships) owned nearly 1/5 of all immovable monuments in the whole country²⁸. They took over buildings which used to be state property. Additionally, communes were given the right of first refusal in the case of the sale of buildings covered by conservation policy, and since 1999, they have acquired the majority of immovable monuments²⁹. The operation of communes was to complement the state policy, and their competence included the establishment and preservation of cultural parks, the maintenance of commune inventories of monuments, and the introduction of monument protection in land management plans³⁰. Moreover, in accordance with the Act of 2003, communes are obliged to develop monument protection programmes in which the following issues need to be taken into account³¹:

- inhibition of monument degradation processes and improvement of their state of preservation,
- enhancing the attractiveness of monuments, especially for tourist, social, and educational purposes,
- providing support for initiatives related to the protection of monuments,
- effective cooperation with monument owners,
- facilitating the creation of jobs related to the guardianship of monuments.

The communes surveyed predominantly listed historic palaces and manor houses as monuments being

było z zamkiem Grodno, wzniesionym w XIV wieku na szczycie jednego ze wzgórz Gór Sowich. Jego właścicielem od 2009 roku pozostawała gmina Walim, a zarządcą – Centrum Kultury i Turystyki w Walimiu. Na zamku organizowano liczne imprezy: jarmarki, pikniki, turnieje inicjowane przez bractwa rycerskie, a także wernisaże sztuki współczesnej. Gminy wykorzystywały obiekty jako szkoły i urzędy lub inne budynki użyteczności publicznej. Zabytki były też często przeznaczane na budynki mieszkalne, a samorządy dokonywały w nich niezbędnych remontów i utrzymywały w dobrym stanie technicznym. Dużo większym problemem dla gmin były obiekty, które od lat 40. XX wieku pozostawały w ruinie. W takich przypadkach nie podejmowano prób odbudowy. Ograniczano się do oznakowania obiektu, zabezpieczenia lub oczyszczania terenu w ich otoczeniu.

Następną kategorią elementów dziedzictwa kulturowego były stanowiska archeologiczne. Miała je nieco mniej niż połowa badanych gmin (42 proc.). Pod opieką samorządu pozostawały również obiekty sakralne. Wskazało na nie 26 proc. jednostek. Zdecydowanie mniej posiadanych zabytków wymieniano w kategoriach nieruchomości przemysłowych (19 proc.) i militarnych (16 proc.). Najczęściej w gminach występowało kilka rodzajów tych zabytków. Jedynie dwie z nich wykazały zasób ograniczony tylko do stanowisk archeologicznych, zabytkowych cmentarzy i innych elementów, takich jak chociażby mury miejskie (Kostomłoty, Kofta, Wińsko). Pięć z badanych jednostek nie wskazało na posiadanie żadnych obiektów zabytkowych (Borów, Ciepłowody, Siechnice, Pieszycy, Piława Górna). Właścicielami historycznych budynków zlokalizowanych na tych terenach były przede wszystkim prywatne osoby, firmy, fundacje lub parafie.

Rodzaj zabytku Type of monument	Wszystkie badane gminy All communes surveyed
zespoły rezydencjonalne residential complexes	65
stanowiska archeologiczne archaeological sites	42
kościół churches	26
zabytki przemysłowe industrial monuments	19
zabytki militarne military monuments	16

in their possession (Table 3). Most of them — 65 per cent — are responsible for one or more residential complexes. Most often, they are used in some manner or made available to the public. Due to the growing interest in cultural heritage and expanding tourism, the second option is particularly important for society³². For instance, the Castle of the Bolcze Family was opened to the public in the Janowice Wielkie Commune. Another example is the Grodno Castle, built in the 14th century on one of the hills of the Owl Mountains. Since 2009, it has been owned by the Walim Commune and administered by the Culture and Tourism Centre in Walim. Numerous events have been organised at the castle: fairs, picnics, tournaments staged by Companies of Knights, and contemporary art exhibitions. The communes have used their historic buildings as schools, offices, and other public utility buildings. Monuments have also often been converted into residential buildings, and local governments have carried the necessary renovations and have kept the buildings in good technical condition. Buildings which have lain in ruins since the 1940s pose a far greater challenge to the communes. In such cases, no attempts at reconstruction have been made. The actions taken were limited to designating the buildings and securing or tidying up their surroundings.

The next category of cultural heritage elements were archaeological sites. Slightly fewer than a half of the communes surveyed possessed such sites (42 per cent). Local governments are also responsible for religious buildings. This type of monument was indicated by 26 per cent of the units. There were far fewer monuments classified as industrial real properties (19 per cent) and military real properties (16 per cent).

Tabela 3. Nieruchomości zabytkowe (w proc.), stanowiące własność samorządów lokalnych, wspomniane przez biorące udział w ankiecie gminy. Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych ankiet

Table 3. Historic real properties (by per cent) owned by local governments, enumerated by the communes participating in the survey. The results were obtained based on the survey conducted

Większość respondentów (55 proc.) stwierdziła, że posiadane zasoby wpływają na zwiększenie atrakcyjności terenów oraz są czynnikiem wspomagającym rozwój gminy. Zaznaczyły przy tym (10 proc.), że na jego wykorzystanie brakuje odpowiednich rozwiązań i pomysłów. Natomiast 13 proc. uważało, że dziedzictwo kulturowe nie ma żadnego znaczenia w rozwoju gminy.

Stan techniczny zabytków architektonicznych należących do gminy

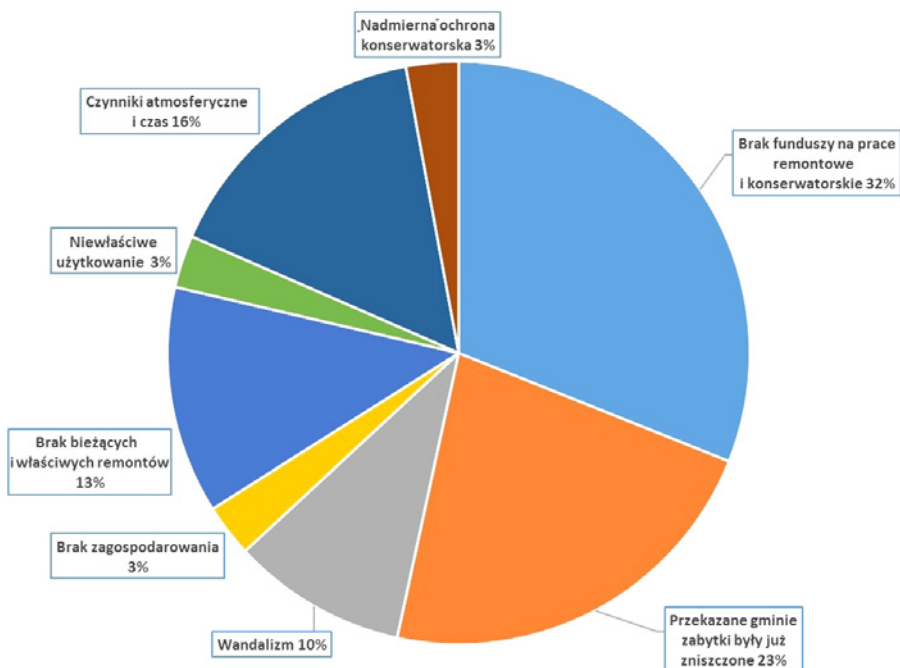
Kultura i zasoby kulturowe wpływają na wydajność gospodarczą poszczególnych regionów, ale również na realizację ogólnych celów ekonomicznych i społecznych³³. Poza tym państwa o rozwiniętej świadomości względem istoty dziedzictwa kulturowego odnotowują wymierne efekty: lepszą jakość życia mieszkańców, nowe miejsca pracy i rozwój turystyki³⁴. Jednak, aby z tego skorzystać, należy pokonać najpierw wiele barier. Podstawową jest zapobieganie dewastacjom i poprawa stanu technicznego zabytków. Tylko sześć z badanych gmin zadeklarowało, że posiada obiekty zabytkowe w bardzo dobrym stanie (Oława, Wisznia Mała, Bolesławiec, Janowice Wielkie, Brzeg Dolny, Miękinia). Zdecydowana większość wskazywała na stan średni (wymagający remontu i zabezpieczenia), a dziewięć wymieniło zabytki zdewastowane lub unicestwione (Piława Górna, Głuszycza, Ścinawa, Twardogóra, Mietków, Wińsko, Mściwojów, Łagiewniki, Kotla). Aż 23 proc. gmin wskazało, że niektóre obiekty już w momencie przekazania ich jednostkom samorządowym stanowiły ruinę trudną lub niemożliwą do uratowania. Zostały one najczęściej zniszczone w okresie wojennym lub niedługo później, a powodami w większości przypadków były pożary, działania wojsk radzieckich albo dewastacje, za które odpowiadała miejscowa ludność. Przykładem takiego zabytku był pałac w Jakubowie (w gminie Radwanice), który powstał z inicjatywy rodu von Unwürde w XVI wieku. Na początku 1945 roku został spalony, a w późniejszych latach nie podjęto działań na rzecz jego odbudowy. Ruiny nie były możliwe do zwiedzania, gdyż stanowiły zagrożenie dla życia. W podobnej sytuacji były m.in. pałace w Mietkowie i Maniowie Małym (w gminie Mietków) (il. 1).

Usually, there were several types of such monuments in the communes. Few of the communes stated that their assets were limited to archaeological sites, historic cemeteries, and other elements, such as city walls (Kostomłoty, Kotla, Wińsko). Five of the communes which participated in the survey stated that they had no monuments (Borów, Ciepłowody, Siechnice, Pieszycze, and Piława Górna). The owners of historic buildings located in those areas are predominantly private persons, companies, organisations or parishes.

The majority of respondents (55 per cent) stated that the assets which they possessed made their communes more attractive and contributed to their development. At the same time, some of them (10 per cent) emphasised that there are no appropriate ideas and solutions for making use of those assets. 13 per cent of the respondents expressed the opinion that cultural heritage had no influence on the growth and development of their communes.

Technical condition of architectural monuments owned by communes

Culture and cultural assets influence the economic performance of particular regions but also the fulfilment of general economic and social objectives³³. Moreover, countries with deep awareness of the essence of cultural heritage observe measurable effects: better quality of life of the population, new jobs, and increasing tourism³⁴. However, a considerable number of obstacles need to be removed in order to enjoy the fruits. The fundamental challenge is the prevention of the devastation of monuments and improvement in their technical condition. Only six communes claimed that their historic buildings were in very good condition (Oława, Wisznia Mała, Bolesławiec, Janowice Wielkie, Brzeg Dolny, Miękinia). The great majority stated that their buildings were in average condition (necessitating renovation and conservation) and nine communes listed monuments which are damaged or devastated (Piława Górna, Głuszycza, Ścinawa, Twardogóra, Mietków, Wińsko, Mściwojów, Łagiewniki, Kotla). As many as 23 per cent of the communes indicated that some of the buildings had been ruins which were difficult or impossible to save even at the time when they were handed over to the local government

Wykres 1. Powody pogarszającego się stanu zachowania nieruchomości zabytkowych na Dolnym Śląsku. Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych ankiet

Diagram 1. Causes of the deteriorating state of preservation of historic real properties in Lower Silesia. The results were obtained based on the survey conducted

units. They were largely destroyed during the war or shortly after and in most cases the causes were fires, actions of the Soviet troops, or acts of vandalism committed by members of the local population. An example was the palace in Jakubów (in the Radwanice Commune), which was founded by the von Unwürde family

Na postępujące zniszczenia w ostatnich dziesięcioleciach narażone były wszystkie zabytki, również te lepiej zachowane (wykres 1). Jak podają gminy, wynikało to z braku przeprowadzonych na bieżąco remontów (13 proc.), bezmyślnej dewastacji (10 proc.), braku zagospodarowania lub niewłaściwego użytkowania budynków, prowadzącego do zatarcia cech zabytkowych (3 proc.). Kolejne 16 proc. gmin jako podstawowe przyczyny zniszczeń wskazywało również czynniki naturalne – warunki atmosferyczne oraz upływ czasu działający na niekorzyść każdego budynku. Aż 32 proc. gmin za najważniejszą barierę w zachowaniu zabytków uznała niewystarczającą ilość lub brak funduszy na ten cel. Zaznaczano również, że pozyskiwane środki są często zbyt małe i nie pokrywają wszystkich potrzeb. Z tego powodu wykonywane remonty nawet w budynkach w dobrym stanie technicznym prowadzone były często najtańszym kosztem. W ankietach jako przeszkodę w ochronie zasobu wymieniono również preferowanie obiektów sakralnych przy udzielaniu dotacji przez instytucje związane z ochroną dziedzictwa, a także „nadmierną”, „zbyt rygorystyczną” oraz „nieodpowiadającą potrzebom i aspiracjom właścicieli” ochronę konserwatorską. W opinii pracowników samorządów zbyt restrykcyjne nakazy i zarządzenia dotyczące możliwości użytkowania i przeznaczenia zabytków działały na ich niekorzyść, a także utrudniały gminom utrzymanie obiektów i ich dalsze zagospodarowanie.

in the 16th century. It was burnt down at the beginning of 1945 and no attempts at its reconstruction were made in the following years. The ruins could not be visited as they posed a risk to life. The palaces in Mietków and Maniów Mały (in the Mietków Commune) were in a similar situation (fig. 1).

Over the last decades, all monuments, including those in a better state of preservation (Diagram 1), were at risk of progressive dilapidation. According to the respondents, this stemmed from the fact that no renovations were carried out on an ongoing basis (13 per cent), from mindless vandalism (10 per cent), and from the lack of management or the improper use of the buildings, resulting in the loss of historic features (3 per cent). Another 16 per cent of the communes indicated natural phenomena as the basic causes of damage — weather conditions and the passage of time, which affects each building. As many as 32 per cent of the communes declared that the most formidable barrier to monument preservation were the insufficient funds or lack of funds for this purpose. It was also emphasised that the funds obtained were frequently not sufficient and did not cover all needs. For this reason, renovation works have often been carried out at the lowest possible cost, even in the case of buildings in good technical condition. Another obstacle to monument protection which was listed in the surveys was the preference given to religious buildings during the allocation of subsidies by institutions related to the

Gminne środki finansowe przeznaczone na obiekty zabytkowe

Podstawowym działaniem ograniczającym zniszczenia w zasobie dziedzictwa i pozwalającym na ich trwałe zabezpieczenie było pozyskiwanie przez samorządy stałych nakładów finansowych. W przypadku inwestycji na obiekty zabytkowe, które dokonywały badane gminy, kwoty te w ostatnich latach były bardzo zróżnicowane. Średnio było to od kilkudziesięciu tysięcy złotych do kilku milionów rocznie. Jednak niezależnie od wysokości tych środków należy podkreślić, że ich pozyskiwanie zależało przede wszystkim od zaangażowania i chęci pracy na rzecz dziedzictwa kulturowego pracowników urzędów. Jedną z gmin regularnie pozyskującą pieniądze na ten cel była Bystrzyca Kłodzka. Należący do niej pałac w Gorzanie otrzymywał w latach 2008-2015 średnio 20 tys. zł rocznie. Dodatkowo gmina dokonała wielu innych modernizacji i remontów w historycznych obiektach. Przeprowadzane były one w Wiejskim Domu Kultury w Starym Waliszowie, Ratuszu w Bystrzycy Kłodzkiej, Szkole Podstawowej nr 1, Baszcie Rycerskiej, Baszcie Kłodzkiej i Bramie Wodnej. Prace konserwatorskie, remontowe i ratunkowe realizowano także przy systemie fortyfikacji Bystrzycy Kłodzkiej. Nieco więcej w skali roku, bo 50 tys. zł, gmina Ścinawa uzyskała na utrzymanie i remont obiektów sakralnych. Podjęto się także naprawy wiatraka „Kozłak”. Przeprowadzono prace dekarские i ciesielskie, wykonano instalację odgromową, zagospodarowano teren oraz zamontowano tablicę informacyjną i ławki.

Od 2003 roku również gmina Głogów realizowała liczne prace remontowe przy obiektach zabytkowych. Objęły one m.in.: teatr miejski (prace zabezpieczające), ruiny sukiennic (zabezpieczenie murów piwnicznych, budowa pawilonu ekspozycji ruin), pozostałości kościoła św. Mikołaja (m.in. zabezpieczenie sklepień, ścian i pokrycia dachu nad prezbiterium, remont ogrodzenia i zabezpieczenie murów wieży kościoła), ratusza miejskiego (remont dachu i cokołu elewacji) oraz fortyfikacje miejskie (wzmocnienie, zabezpieczenie i odtworzenie ścian oporowych, balustrad, krat i bram fosy do kazamatów). W latach 2011-2014 rocznie wydawano także średnio niemal 3 mln zł na Zamek Książąt Głogowskich. Wykonano tam

preservation of heritage, as well as conservation policy that is “excessive”, “too restrictive”, and “does not correspond to the needs and aspirations of [monument] owners”. According to the employees of local authorities, too restrictive orders and regulations regarding the possibilities of using monuments for various purposes had an adverse effect on monuments and made their maintenance and management difficult for the communes.

Commune funds for historic buildings and objects

The basic measures reducing damage to cultural heritage and enabling securing it permanently was the obtaining of steady funds by local governments. In the case of financing for monuments used by particular communes, the amounts of money have been very different in the recent years. On average, it was from several dozen thousand up to several million zlotys a year. However, regardless of the amounts of that financing, it needs to be emphasised that obtaining those funds mostly depended on the involvement and willingness to make efforts for cultural heritage on the part of officials. One of the communes which have regularly obtained money for monument-related purposes was Bystrzyca Kłodzka. The palace in Gorzanów which it owns received PLN 20,000 on average in the years 2008-2015. Moreover, the commune has modernised and renovated many other historic buildings, including the Rural Centre of Culture in Stary Waliszów, the Town Hall in Bystrzyca Kłodzka, Primary School No. 1, the Knight's Tower, the Kłodzka Tower, and the Water Gate. Conservation and renovation works were also carried out on the system of fortifications of Bystrzyca Kłodzka. Slightly more money — PLN 50,000 a year — was obtained by the Ścinawa Commune for the maintenance and renovation of religious buildings. Moreover, a local post mill was repaired. Roofing and carpentry works were carried out, a lightning rod system was mounted, the surroundings were reordered, and an information board and benches were installed.

Since 2003, the Głogów Commune has also undertaken series of renovation works on monuments. The buildings which were renovated include: the town theatre (securing works), ruins of a cloth hall

wymianę stolarki okiennej i drzwiowej, konserwację elewacji, wymianę instalacji grzewczych z kotłownią, docieplenie dachów, a także roboty związane z utworzeniem w zamku centrum konferencyjno-wystawieniowego. Szeroko zakrojone prace przeprowadziła też gmina Wałbrzych, która podjęła się remontów m.in 33 domów mieszkalnych, budynku przemysłowego, pałacu Albertich (siedziby Muzeum Porcelany) oraz przystosowała kompleks Zespół Kopalni „Julia” do roli Muzeum Przemysłu i Techniki, Centrum Kultury i Nauki Stara Kopalnia w Wałbrzychu.

Od 2010 roku pozyskiwano fundusze na jedną z ciekawszych atrakcji turystycznych Dolnego Śląska, którą jest wspominany już wcześniej Zamek Grodno. Nakładem około 500 tys. zł wykonano naprawę dachu bramnego, budynku łącznika, wieży bramnej i baszty wschodniej oraz elewacji budynku bramnego. Przeprowadzono też remonty zamku dolnego i zabezpieczono mury zamku górnego. Fundusze pozyskiwano również na inne, pełniące różne funkcje, dolnośląskie rezydencje. Do 2015 roku na remont generalny pałacu w Wiszni Małej wydano 1,1 mln złotych. Inny pałac, w Goszczu, remontowała gmina Twardogóra, wydając na ten cel w ciągu trzech lat ponad 2 mln złotych. W zespół pałacowo-parkowy gmina Żmigród od 2006 roku zainwestowała prawie 12 mln złotych. Dzięki temu sfinalizowano modernizację i konserwację baszty i piwnic, przeprowadzono rewaloryzację parku oraz odnowiono układ wodny w parku. Rozpoczęto też działania z zakresu edukacji ekologicznej prowadzonej na terenie założenia.

Do innych działań prowadzonych przez samorządy na rzecz zachowania zabytków należały odbudowy

(securing the basement walls, construction of a structure in which the ruins are exhibited), the remains of the Church of St Nicholas (securing the ceilings, walls, and roof covering over the chancel, fence renovation and securing the church tower walls), town hall (roof and wall base renovations), and town fortifications (reinforcement, securing, and reconstruction of retaining walls, balustrades, grilles, and gates leading to the casemates over the moat). Moreover, in the years 2011-2014, nearly PLN 3 million was spent annually on the Castle of the Dukes of Głogów. The window and door woodwork was replaced, the façades were conserved, the heating system and the boiler room equipment were replaced, the roof insulation was enhanced, and works aimed at creating a conference and exhibition centre in the castle were carried out. Extensive works were also carried out by the Wałbrzych Commune, which renovated 33 residential houses, an industrial building, and the palace of the Alberti family (housing the Museum of Porcelain), and converted the Mine Complex “Julia” into the Museum of Industry and Technology and the Centre of Culture and Science *Stara Kopalnia (Old Mine)* in Wałbrzych.

Since 2010, funds have been obtained for one of the most interesting attractions of Lower Silesia, i.e. the above-mentioned Grodno Castle. Approx. PLN 50,000 has been spent to repair the gate roof, a connecting section of the building, the gatehouse, the east tower, and the façades of the gatehouse. The lower part of the castle underwent renovations and the walls of the upper part of the castle were secured. Funds have also been raised for other Lower Silesian residences, used for various purposes. Until 2015, PLN 1.1 million was spent on the complete renovation of the palace in Wisznia Mała. Another palace — in Goszcz — was renovated by the Twardogóra Commune; over PLN 2 million was spent on this purpose over three years. Since 2006, the Żmigród Commune has spent nearly PLN 12 million on the local palace and park complex. The tower and basement were modernised and conserved, the park was restored, and the park water system was renovated. Moreover, environmental

2. Pałac w Milinie pełniący funkcję mieszkań komunalnych. Fot. A. Merta-Staszczak

2. Palace in Milin, currently containing council flats. Photo by A. Merta-Staszczak

i renowacje przeprowadzone m.in. przez gminy: Stronie Śląskie (kaplica św. Onufrego, ogród oliwny w Bolesławowie, pomnik św. Franciszka Ksawerego Bolesławowie, Urząd Miejski w Stronu Śląskim), Kamienna Góra (budynek mieszkalny i pawilon na wodzie „Betlejem”), Miękinia (budynek urzędu), Janowice Wielkie (wieża widokowa w Radomierzu), a także przez gminę Udanin, gdzie przeprowadzono remont kościoła św. Urszuli obejmujący naprawę dachu i wykonanie obróbek blacharskich.

Projekty i inne przedsięwzięcia realizowane na rzecz dziedzictwa kulturowego w gminach

Działania związane z ochroną dziedzictwa kulturowego możliwe były dzięki wdrażanym przez gminy projektom finansowanym ze środków krajowych lub unijnych. Realizowało je sześć z ankietowanych gmin wiejsko-miejskich (Stronie Śląskie, Ścinawa, Brzeg Dolny, Twardogóra, Żmigród, Bystrzyca Kłodzka), dwie miejskie (Głogów, Bolesławiec) i osiem wiejskich (Mściwojów, Miękinia, Wisznia Mała, Janowice Wielkie, Kamienna Góra, Głogów, Kotla). Oznacza to, że jedynie niewiele ponad połowa badanych gmin uzyskała środki finansowe ze źródeł innych niż własny budżet. Pieniądze pochodziły szczególnie ze środków Unii Europejskiej w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich, a także z Regionalnego Programu Operacyjnego dla Województwa Dolnośląskiego oraz Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Pośród gmin wiejsko-miejskich wyróżnić należy działania urzędów w Brzegu Dolnym, Bystrzycy Kłodzkiej, Twardogórze i Ścinawie. Dla przykładu, w Brzegu Dolnym w latach 2009-2014 zrealizowano sześć projektów na łączną sumę prawie 7 mln złotych. Ponad 1/3 tej kwoty pochodziła z wkładu własnego gminy. W programach podjęto się adaptacji zabudowań dawnego folwarku z przeznaczeniem na działalność Dolnobrzeskiego Ośrodka Kultury i Gminnego Ośrodka Pomocy Społecznej, a także rekonstrukcji ogrodów ozdobnych w zespole pałacowo-parkowym w Brzegu Dolnym, położonym na szlaku Krainy Łęgów Odrzańskich. Inne aktywności obejmowały zagospodarowanie przestrzeni publicznej na potrzeby mieszkańców i turystów na nabrzeżu Odry oraz budowę ścieżek

education activities started to be organised in the complex.

Other activities undertaken by local governments in order to preserve monuments were reconstruction and renovation works carried out by the following communes: Stronie Śląskie (the Chapel of St Onuphrius, the olive garden in Bolesławowo, the statue of St Franciszek Ksawery in Bolesławowo, the Town Hall in Stronie Śląskie), Kamienna Góra (a residential building and a gazebo on water *Betlejem*), Miękinia (building of a local office), Janowice Wielkie (observation tower in Radomierz), and Udanin (renovations of the Church of St Ursula, including roof repairs and flashing), among others.

Projects and other initiatives set up in communes to protect cultural heritage

Activities related to the protection of cultural heritage have been possible owing to projects developed by communes and financed from domestic or EU funds. Such projects have been carried out by six of the surveyed urban-rural communes (Stronie Śląskie, Ścinawa, Brzeg Dolny, Twardogóra, Żmigród, Bystrzyca Kłodzka), two urban ones (Głogów, Bolesławiec), and eight rural ones (Mściwojów, Miękinia, Wisznia Mała, Janowice Wielkie, Kamienna Góra, Głogów, Kotla). This means that only slightly more than a half of the communes surveyed has obtained funds from sources other than their own budgets. The money was mainly provided by the European Union: the Rural Development Programme and the Regional Operational Programme for the Lower Silesian Voivodship, and by the Ministry of Culture and National Heritage. As for the urban-rural communes, the activities of the authorities in Brzeg Dolny, Bystrzyca Kłodzka, Twardogóra, and Ścinawa should be singled out. For instance, in Brzeg Dolny, in the years 2009-2014, six projects worth a total of nearly PLN 7 million were run. Over 1/3 of that amount was the commune's own funds. The programmes included the adaptation of the buildings of a former manor farm for use by the Brzeg Dolny Cultural Centre and the Commune Social Welfare Centre and the reconstruction of gardens in the palace and park complex in Brzeg Dolny, located at the Odra Wetlands trail (*Kraina Łęgów*

przyrodniczo-edukacyjnych i punktów widokowych. Natomiast Bystrzyca Kłodzka w latach 2009-2015 zainwestowała ponad 6 mln zł, z czego 41 proc. pochodziło z budżetu gminy. Dzięki temu zaspokojone zostały rozmaite potrzeby związane z naprawami i modernizacjami budynków, zagospodarowaniem parków, a także remontami murów obronnych i fortyfikacji. Poza tym organizowano również wystawy stałe i okolicznościowe związane z historią oraz sztuką regionalną. Z kolei gmina Twardogóra skoncentrowała się na pozyskiwaniu środków na odbudowę i modernizację kościoła pw. Świętej Trójcy i Matki Boskiej w Twardogórze, na który w latach 2008-2009 uzyskano 160 tys. zł (pozostałe ponad 300 tys. wypłaciła gmina) oraz zespołu pałacowo-parkowego w Goszczu (2012-2015). Wysokość inwestycji na ten ostatni cel wyniosła 3 mln zł, z czego połowa była wkładem własnym. W tym czasie gmina podjęła się również odnowienia i uzupełnienia oznakowań istniejących szlaków turystycznych oraz wydania przewodnika. Aktywnie pozyskującą środki na rzecz dziedzictwa kulturowego była również gmina Ścinawa. Oprócz „Programu Rewitalizacji Miasta” przeprowadzanego razem ze wspólnotami mieszkaniowymi, trzy parafie w tej gminie w latach 2012-2014 uzyskały pieniądze na prace renowacyjne przy obrazach w kościele w Przychowej oraz konserwacje ołtarzy.

Gmina Głogów od 2006 roku zrealizowała trzy projekty. Pierwszy, „Kultura i turystyka siłą rozwoju miasta – Głogów na cztery pory roku”, za 440 tys. zł, wdrażany był w latach 2006-2007. Środki pozyskane stanowiły 2/3 tej kwoty. Przy drugim z nich, „Ośrodku Studyjno-Magazynowym Zabytków Archeologicznych”, realizowanym w 2010 roku, jednostka współpracowała z Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Całość projektu wyniosła 7,7 mln zł, z czego 33 proc. stanowiło wkład własny gminy. Trzy lata później gmina podjęła się kolejnego projektu – „Zabezpieczenie relikwii sukienic” za ponad 360 tys. złotych. Większość tej kwoty (68 proc.) pokryła ze swojego budżetu. Na terenie drugiej z wymienionych wcześniej gmin miejskich, Bolesławiec, przeprowadzono projekty, które miały na celu adaptację byłego kina „Orzeł” na potrzeby Centrum Integracji Społecznej za 3,7 mln zł (ponad 1,1 mln zł pokryła gmina) oraz remont zabytkowego budynku Teatru Miejskiego. W drugim przypadku jednostką

Odrzańskich). Other activities included arranging the public space along the banks of the Odra River to meet the needs of residents and tourists and the construction of environmental-education trails and observation points. Bystrzyca Kłodzka, in turn, spent over PLN 6 million in the years 2009-2015, of which 41 per cent came from the commune budget. Thanks to this, various repairs and modernisation works were carried out, parks were developed, and defensive walls and fortifications were renovated. Moreover, permanent and special exhibitions related to the history and art of the region were held. The Twardogóra Commune, in turn, focused on raising funds for the reconstruction and modernisation of the Church of the Holy Trinity and Mary the Mother of God in Twardogóra, for which purpose PLN 160,000 was collected in the years 2008-2009 (another PLN 300,000 was provided by the commune), and of the palace and park complex in Goszcz (2012-2015). PLN 3 million was invested in the palace and park complex; half of that amount was provided by the commune. The commune also restored and completed the markers of the existing tourist trails and issued a guidebook. The Ścinawa Commune was also active in raising funds for cultural heritage. In addition to the “Town Revitalisation Programme”, run in cooperation with housing associations, in the years 2012-2014, three parishes in that commune obtained funds for the restoration of paintings in the church in Przychowa and the conservation of altars.

The Głogów Commune has carried out three projects since 2006. The first one, “Culture and Tourism — the Driving Force of Town Development — Głogów for Each Season of the Year”, cost PLN 440,000 and was implemented in the years 2006-2007. Funds received from external sources constituted 2/3 of that amount. The second project — “The Archaeological Artefact Study and Storage Centre” — was carried out in 2010 in cooperation with the Ministry of Culture and National Heritage. The value of the whole project was PLN 7,7 million, of which 33 per cent was the commune’s own contribution. Three years later, the commune launched another project — “Securing the Remains of the Cloth Hall”, worth over PLN 360,000. The commune covered 68 per cent of that amount from its own budget. The projects carried out by the Bolesławiec Commune included the

realizującą było starostwo powiatowe. Całość kosztowała ponad 5,9 mln zł, a większość (75 proc.) pokryto z własnego budżetu.

Gminy wiejskie były aktywniejsze w innych działaniach związanych z ochroną lub promocją dziedzictwa. Wymienić tu należy szczególnie gminę Kamienna Góra, która od 2006 roku zorganizowała pięć ciekawych przedsięwzięć mających na celu inwentaryzację zabytków, poszerzenie wiedzy mieszkańców regionu na temat jego historii i tradycji oraz zwiększenie roli zabytków na trasach turystycznych regionu. Były to: „Kult Św. Jana Nepomucena na pograniczu polsko-czeskim w fotografii, historii i legendzie” (2006-2007), „Pomniki dawnego prawa karnego na pograniczu czesko-polskim”, „Mała architektura sakralna na pograniczu polsko-czeskim” (2009-2010), „Mauzoleum rycerskiej rodziny von Schaffgotsch w Raszowie” (2010), „*Ora et labora*, czyli wspólna historia z Cystersem w tle” (2011-2012). Działania te przyczyniły się również do rozwijania bazy turystycznej, zagospodarowania popularnych szlaków oraz promocji lokalnych atrakcji³⁵.

W pracach na rzecz dziedzictwa kulturowego gminy współpracowały również między sobą. Efektem nawiązanego partnerstwa był udział gminy Kamienna Góra w projekcie „Południowo-zachodni Szlak Cysterski” realizowany w ramach Działania 6.4 „Inwestycje w produkty turystyczne o znaczeniu ponadregionalnym” Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka 2007-2013. Liderem projektu był Samorząd Województwa Dolnośląskiego. Uczestniczyło w nim również 20 innych jednostek. Były to samorządy województw dolnośląskiego, opolskiego, śląskiego i małopolskiego, 12 gmin oraz Dolnośląska Organizacja Turystyczna, Opolska Regionalna Organizacja Turystyczna, Śląska Organizacja Turystyczna i Małopolska Organizacja Turystyczna. Nadrzędnym celem projektu było podniesienie atrakcyjności turystycznej kraju.

Z relacji ankietowanych gmin wynika, że w kwestiach związanych z tematyką badań współpracowały one również z towarzystwami oraz stowarzyszeniami. Na terenie 14 z badanych samorządów funkcjonowały stowarzyszenia działające na rzecz dziedzictwa kulturowego. Były to m.in.: izba pamięci w Brzegu Dolnym, Towarzystwo Przyjaciół im. Jana Wyżykowskiego w Sieroszowicach (w Radwanicach), Bolesławieckie Stowarzyszenie Kolekcjonerów i Miłośników

conversion of the former Orzeł Cinema into the Centre of Social Integration, which cost PLN 3,7 million (of which PLN 1,1 was provided by the commune), and the renovation of the historic building of the Town Theatre. The latter project was run by the District Starosty (*starostwo powiatowe*). The entire project cost over PLN 8,9 million, most of which (75 per cent) was covered from the budget of the commune.

Rural communes were more active in other areas related to the protection or promotion of cultural heritage. The Kamienna Góra Commune needs to be singled out in this respect: since 2006, it has organised five interesting projects aimed at inventorying monuments, broadening the knowledge of the inhabitants of the region on its history and culture, and increasing the prominence of monuments located along the tourist trails of the region. The projects were: “Cult of St John of Nepomuk in the Polish-Czech Borderland in Photographs, History, and Legend” (2006-2007), “Monuments of Old Criminal Law in the Polish-Czech Borderland”, “Small-sized religious architecture in the Polish-Czech Borderland” (2009-2010), “Mausoleum of the Schaffgotsch Knight Family in Raszowa” (2010), and “*Ora et labora*, or the Common History with a Cistercian in the Background” (2011-2012). These projects have also contributed to the growth of tourist infrastructure, development of popular tourist trails, and promotion of local attractions³⁵.

Some communes have also cooperated with each other in cultural heritage projects. For example, the Kamienna Góra Commune participated in the project “South-Eastern Cistercian Trail”, carried out under Measure 6.4: “Investments in tourism products of supra-regional importance” of the Innovative Economy Programme 2007-2013. The project was managed by the Local Government of the Lower Silesian Voivodeship. 20 other units participated in the project. They were the local governments of the Lower Silesian, Opole, Silesian, and Lesser Poland Voivodeships, 12 communes, and the Lower Silesian Tourist Organisation, Regional Tourist Organisation of Opole, Silesian Tourist Organisation, and Lesser Poland Tourist Organisation. The principal objective of the project was to enhance the tourist attractiveness of the country.

The information provided by the respondents indicates that the communes have also cooperated with various societies and associations in the area of study

Historii Miasta (w Bolesławcu), Towarzystwo Ziemi Głogowskiej (w Głogowie), Stowarzyszenie Mieszkańcy Gminie (w Janowicach Wielkich), Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne Ziemi Ścinawskiej „Mała Ojczyzna” (w Ścinawie) oraz wiele innych. Współpracowały one z urzędami gmin i wspierały ich działania. W pozyskiwanie środków oraz inne inicjatywy zaangażowały się również parafie. Wyróżnić tu należy szczególnie aktywność parafii rzymskokatolickiej pw. św. Michała Archanioła w Olszanach Dolnośląskich działającej na terenie gminy Ścinawa. Wszystkie wymienione jednostki współpracowały przy zróżnicowanych projektach. Przykładowo, celem stowarzyszenia „Zobaczyć krajobraz – dotknąć przeszłość” działającego w gminie Janowice Wielkie (2010 r.), była przebudowa wieży w Radomierzu dla potrzeb turystyki i zagospodarowanie jej jako punktu widokowego wraz z prowadzeniem w tym miejscu informacji turystycznej. Od 2007 roku Stowarzyszenie na rzecz Rozwoju Wsi Targoszyn działające na terenie gminy Mściwojów realizowało projekt „Targoszyński Scyzoryk” Dzień Szkółkarza i Sadownika. Natomiast w Gminie Miękinia aktywnie pod tym względem działały dwa kolejne stowarzyszenia – „Zaborowa Kraina” i „LUT-EDU”. Przeprowadziły one projekt „Kresowe wędrówki dalekie i bliskie, czyli międzypokoleniowej historii wspomnień czar” (2015 r.) oraz zorganizowały warsztaty tematyczne poświęcone promocji Ekomuzeum Tradycyjnego Rolnictwa w Zaborze Wielkim (2014 r.).

Wydawać by się mogło, że lokalne przedsięwzięcia powinny być intensywnie wspierane również na poziomie instytucji państwowych. Jednakże spośród 31 gmin tylko 13 zadeklarowało współpracę z administracją wyższego szczebla, z czego pięć więcej niż z jedną jednostką. Gminy te przede wszystkim korzystały z pomocy Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków we Wrocławiu i jego delegatur w zakresie:

- kontroli stanu zachowania obiektów zabytkowych,
- wykonywania zabezpieczenia lub uporządkowania obiektów zabytkowych oraz planowania prac remontowych,
- tworzenia gminnej ewidencji zabytków,
- tworzenia lokalnego planu rewitalizacji,
- uzgadniania planów i wydawania decyzji o warunkach zabudowy,

and research. Associations working in support of cultural heritage operate in 14 of the communes surveyed. They were e.g.: the Memorial Room in Brzeg Dolny, the Friends’ Society of Jan Wyżykowski in Sieroszowice (Radwanice Commune), the Bolesławiec Association of Collectors and Town History Aficionados (Bolesławiec Commune), the Głogów Land Society (Głogów Commune), the Residents for the Commune Association (Janowice Wielkie Commune), the “Mała Ojczyzna” (“*Little Homeland*”) Social and Cultural Association of the Ścinawa Land (Ścinawa Commune), and many others. They cooperated with commune offices and supported their activities. Parishes also became actively involved in raising funds and other initiatives. The activity of the Roman Catholic Parish of St Michael the Archangel in Olszany Dolnośląskie, operating in the Ścinawa Commune, stands out in this regard. All the units listed above participated in various projects. For instance, the objective of the “See the Landscape — Touch the Past” Association, operating in the Janowice Wielkie Commune (2010), was to reconstruct and modify the tower in Radomierz for tourism purposes and convert it into an observation point, as well as establish a tourist information centre in that place. Since 2007, the Association for the Growth of Targoszyn, operating in the Mściwojów Commune, has run the “Targoszyn Penknife — Plant Nursery and Orchard Day” project. Two other associations — “Zabór Land” and “LUT-EDU” — operate in the Miękinia Commune. They carried out the project “Long and Short Wanderings or the Charm of Memories of Intergenerational History” (2015) and organised workshops dedicated to the promotion of the Ecomuseum of Traditional Agriculture in Zabór Wielki (2014).

One might think that local initiatives should also be actively supported by higher-level institutions. However, out of 31 communes, only 13 stated that they had cooperated with higher-level administration; five of them have cooperated with more than one unit. The communes mainly received assistance from the Voivodeship Office for Monument Protection in Wrocław and its branches in the following areas:

- inspection of the state of preservation of monuments,
- securing and tidying historic buildings and renovation planning,

- wniosków o wpis do rejestru zabytków,
- opiniowania projektów i wydawania zezwoleń.

W ankietach dwie gminy wymieniły również współdziałanie z Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Urzędem Marszałkowskim Województwa Dolnośląskiego, a tylko jedna z Agencją Nieruchomości Rolnych. Były to przedsięwzięcia o bardzo ograniczonym zakresie i dotyczyły uzyskania dofinansowań projektów lub prac związanych z planowaniem przestrzennym.

Użytkowanie i adaptacje zabytkowych obiektów na terenie gmin

Utrzymanie obiektów łączy się z ich zagospodarowaniem: użytkowaniem i adaptacją do nowych funkcji. Jego właściwie wykorzystanie może być realizowane na różne sposoby – komercyjne i niekomercyjne. Mogą pełnić one funkcje mieszkalne, administracyjne (biura, urzędy), usługowe, handlowe i kulturowe (biblioteki, muzea)³⁶. Zagospodarowanie niewykorzystanego dotychczas zasobu może stanowić czynnik podnoszący poziom zatrudnienia w sektorze związanym z turystyką i kulturą, wartości inwestycyjnej, ale również wpływać na rozwój walorów niematerialnych: świadomości dziedzictwa kulturowego, tożsamości i większego przywiązania lokalnej ludności do regionu i tradycji. Szczególną rolę w tej grupie zabytków pełnią zespoły rezydencjonalne. Jak wynika z ewidencji prowadzonej przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków we Wrocławiu, większość z nich była wykorzystana na cele mieszkaniowe. Tylko pojedyncze obiekty zostały przeznaczone na urzędy, jednostki nadleśnictwa, muzea, ośrodki wypoczynkowe, szkoły, domy pomocy i opieki społecznej, domy dziecka oraz obiekty kościelne (seminaria)³⁷.

Pośród ankietowanych jednostek niewiele ponad połowa (16) poczyniła starania na rzecz adaptacji zabytków. Jednak priorytetem nie były cele mieszkaniowe. W ankietach jako zabytki o takiej funkcji wymieniono jedynie pałac w Milinie (częściowo użytkowany, il. 2), oficynę i pałac w Szyszkowej, folwark (Pogalewo Małe) oraz zespół koszar w Oławie (funkcje usługowo-mieszkalne). W trzech obiektach mieściły się szkoły – w pałacu w Grabiszycach Średnich, w pałacu w Wiszni Małej oraz w dawnych obiektach

- compilation of commune inventories of monuments,
- development of local revitalisation plans,
- consultations regarding plans and issuance of decisions on development conditions,
- applications for entry into the register of monuments,
- assessment of projects and granting of permits.

Moreover, two communes listed cooperation with the Ministry of Culture and National Heritage and the Marshal's Office of the Lower Silesian Voivodeship. Only one commune listed cooperation with the Agricultural Real Estate Agency. The projects were very limited in scope and regarded obtaining co-financing for projects or works related to spatial planning.

Use and adaptation of historic buildings in communes

The maintenance of buildings includes their adaptation for new purposes, use, and management. A building can be used properly both commercially and non-commercially. Buildings can perform residential, administrative (offices), service, trading, and cultural (libraries, museums) functions³⁶. The use of an asset which has not been used so far can be a factor contributing to creating new jobs in the tourism and culture sector and increasing the investment value, but it can also contribute to the development of intangible values: the awareness of cultural heritage and identity and stronger attachment of the local population to the region and its traditions. Residential complexes perform a special role in this group of monuments. According to the inventory kept by the Voivodeship Office for Monument Protection in Wrocław, the majority of buildings are used for residential purposes. Only a small number of buildings were converted into offices, forestry units, museums, recreation centres, schools, social welfare and care homes, children's homes, and religious buildings (seminaries)³⁷.

Only about a half (16) of the communes surveyed have made attempts at monument adaptation. However, the residential function was not given priority. The only monuments performing this function which were listed in the questionnaires are the palace in Milin (partially used, fig. 2), the outbuilding and palace in Szyszkowa, the manor farm in Pogalewo Małe, and

dyrekcji fabryki zapalek w Bystrzycy Kłodzkiej. Na urzędy zagospodarowano obiekty w Brzegu Dolnym, Miękinia, Bystrzycy Kłodzkiej i Stroniu Śląskim. Dwór Grodzanów zaadaptowano na świetlicę wiejską, a w pałacu w Janowicach Wielkich ulokowano dom pomocy społecznej. Pozostałe obiekty związane były z turystyką oraz działalnością muzealną. Punkty informacyjno-turystyczne mieściły się w wieży widokowej w Radomierzu, zespole pałacowo-parkowym w Żmigrodzie i Goszczu, a także bloku koszarowym w Głogowie. Na potrzeby turystyki dostosowano również ruiny kościoła św. Mikołaja w Głogowie, tworząc tam „Głogowskie Obserwatorium Kultury i Sztuki”. Na jednostki muzealne adaptowano dawny kościół ewangelicki (obecnie muzeum filumenistyczne w Bystrzycy Kłodzkiej) i wspomniany już pałac Albertich w Wałbrzychu.

Ważną kwestią w rozważaniach nad wykorzystaniem zasobów kulturowych jest możliwość czerpania z nich dodatkowych dochodów. Czasem jest to czynnik decydujący o perspektywach zachowania lub odbudowy obiektów zabytkowych. W przeprowadzonych ankietach pięć dolnośląskich gmin (Oława, Żmigród, Głogów, Wałbrzych i Stronie Śląskie) zadeklarowało zagospodarowanie budynków na cele komercyjne. W Oławie dotyczyło to Browaru Probus, dawnych koszar i budynków regimentu huzarów (funkcje usługowo-handlowe), sali balowych gospody (później kino i Ośrodek Współpracy Europejskiej) i zakładu dobroczynnego św. Józefa dla dorosłych (obecnie hotelu). W gminie Żmigród dochód pochodził z wykorzystania XVII-wiecznego pałacu wzniesionego niegdyś z inicjatywy rodziny von Hatzfeldtów na miejscu dawnych fortyfikacji. Rezydencja, w formie zachowanej ruiny, oraz park zostały udostępnione do zwiedzania, a w podziemiach urządzono kawiarnię. Również w pomieszczeniach baszty, najstarszej zachowanej części zespołu pałacowego, obok centrum informacji turystycznej prowadzono działalność kulturalno-wystawienniczą. Kolejnym wskazanym przez gminę obiektem w tej kategorii jest Zamek Książąt Głogowskich. Mieści się w nim muzeum, a dochód pochodzi z wynajmowania sal na konferencje i wystawy. Następną z ankietowanych gmin wykorzystującą swoje zabytki na cele komercyjne jest Wałbrzych. Budynki i pomieszczenia zabytkowego kompleksu „Julia” i „Sobótka” są tam udostępnione na zasadzie dzierżawy.

the barracks complex in Oława (residential and service purposes). Three buildings house schools — the palace in Grabiszyce Średnie, the palace in Wisznia Mała, and the former buildings of the match factory management in Bystrzyca Kłodzka. Buildings in Brzeg Dolny, Miękinia, Bystrzyca Kłodzka, and Stronie Śląskie were converted into public offices. The manor house in Grodzanów was adapted to serve as a rural community centre and the palace in Janowice Wielkie now contains a social welfare home. Other buildings serve functions related to tourism and museum activities. The observation tower in Radomierz, the palace and park complexes in Żmigród and Goszcz, and the barracks in Głogów contain tourist and information centres. The Church of St Nicholas in Głogów was also adapted for tourist purposes: the “Głogów Observatory of Art and Culture” was established there. The former Evangelical church in Bystrzyca Kłodzka (currently the Phillumeny Museum) and the palace of the Alberti family in Wałbrzych were converted into museums.

An important aspect in considerations regarding the use of cultural assets is the possibility of deriving financial benefits from them. Sometimes this is the factor which is decisive for the preservation or reconstruction of historic buildings. Five Lower Silesian communes (Oława, Żmigród, Głogów, Wałbrzych, and Stronie Śląskie) stated in the questionnaires that some of their buildings had been adapted to serve commercial purposes. In Oława, the buildings were the Probus Brewery, the former barracks and buildings of a Hussar regiment (currently: service and trading functions), the ball rooms of an inn (a cinema and the European Cooperation Centre), and the charity centre of St Joseph for adults (a hotel). The Żmigród Commune makes profits from a 17th-century palace built by the von Hatzfeldt family on a site which used to be occupied by fortifications. The residence, in the form of preserved ruins, and the surrounding park were opened to the public, and a café was opened in the basement. The tower, which is the oldest preserved part of the palace complex, contains a tourist information centre and serves as a venue for cultural activities and exhibitions. Another building in this category is the Castle of the Dukes of Głogów. It houses a museum. Profit is generated through the rental of the rooms for the purposes of conferences and exhibitions.

Zakończenie

Dziedzictwo kulturowe jest traktowane obecnie nie tylko jak przedmiot ochrony, ale również jako potencjał. Może przynosić wiele korzyści: podnosić atrakcyjność i konkurencyjność regionów, miast i wsi oraz decydować o ich niepowtarzalności, może być wykorzystany w strategiach marketingowych i promocjach skierowanych do mieszkańców, turystów i inwestorów. Pobudza również tworzenie infrastruktury i odpowiedniego zaplecza wykwalifikowanej kadry ekspertów różnych specjalizacji. Możliwości wynikające z takiego wykorzystania dziedzictwa wpisują się w zadania gmin, które ze względu na ramy prawne powinny pełnić funkcję ważnego stymulatora lokalnej przedsiębiorczości i rozwoju na różnych płaszczyznach³⁸. To ważne, zwłaszcza że są one użytkownikami licznych zasobów dziedzictwa kulturowego i odpowiadają za jego zachowanie, ochronę i zagospodarowanie. Choć zaznaczyć należy, że sytuacja poszczególnych samorządów jest zróżnicowana pod względem liczby i jakości zabytków, poziomu kulturalnego społeczeństwa oraz dostępu do specjalistycznej wiedzy konserwatorskiej, zadania te pozostają niezmiennie³⁹. Gminy wypełniają je, korzystając z własnych dochodów, samodzielnie i w imieniu własnym, ale także na własną odpowiedzialność⁴⁰. Pomimo zauważalnej w ostatnich latach aktywizacji dolnośląskich jednostek samorządowych⁴¹, szczególnie wiejskich, w kwestii ochrony dziedzictwa kulturowego przedsięwzięcia te nie są jednak nadal realizowane w wystarczającym stopniu. Negatywnie są oceniane działania związane ze sporządzaniem gminnego programu opieki nad zabytkami, staraniami o uzyskanie funduszy na remonty obiektów stanowiących własność gmin oraz długofalowymi koncepcjami na użytkowanie zabytków⁴². Wnioski te także potwierdzają się w wynikach badań ankietowych przedstawionych w niniejszym artykule. Wiele gmin, do których skierowane zostały ankiety, nie dysponowało wystarczającymi informacjami na temat zasobu zabytkowych nieruchomości, aby odpowiedzieć na postawione pytania. Nasuwa to wniosek, że kwestia ta nie jest dla nich istotna albo nie posiadają pośród swoich pracowników lub w najbliższym otoczeniu osób zaangażowanych w tę problematykę czy specjalistów z dziedziny ochrony zabytków.

Another commune which uses its monuments for commercial purposes is Wałbrzych. The buildings and rooms of the historic complex “Julia” and “Sobótka” are now held on a lease.

Conclusions

Cultural heritage is currently treated not only as a subject of protection, but also as a potential asset. It can bring many benefits: enhance the attractiveness and competitiveness of regions, cities, towns, and villages, and make them unique; it can be used in marketing strategies and promotional campaigns directed at the locals, tourists, and investors. It also stimulates the growth of infrastructure and the formation of groups of qualified experts specialising in various fields. The possibilities that result from such use of cultural heritage are the responsibility of communes, which, due to the existing legal framework, should play an important role in stimulating local entrepreneurship and growth in many different areas³⁸. This is important, especially since they are users of the abundant elements of cultural heritage and are responsible for its preservation, protection, and use and management. Although it needs to be emphasised that the situation of particular local governments is different in terms of the number and quality of monuments, the cultural level of their inhabitants, and access to specialist conservation knowledge, these responsibilities remain unchanged³⁹. Communes discharge them using their own funds, individually, and in their own name, but also on their own responsibility⁴⁰. Despite the fact that Lower Silesian local government units have become more active in the recent years⁴¹, especially in rural communes, when it comes to the protection of cultural heritage, their responsibilities and obligations are still not fulfilled to a satisfactory degree. The activities of communes related to the development of commune programmes for monument protection, efforts to raise funds for the renovation of monuments owned by communes, and long-term ideas for the use of monuments are evaluated critically⁴². The results of the survey presented in this article confirm these conclusions. Many communes to which a questionnaire was sent had insufficient information about historic real properties and thus could not answer the questions. This leads to the conclusion that this issue is

Ze względu na dużą liczbę obiektów nieruchomości objętych ochroną na Dolnym Śląsku ich pełne zachowanie jest bardzo trudne. Z drugiej jednak strony jest to zbiór ograniczony. Jeśli zostanie zniszczony, nie będzie mógł zostać ponownie odtworzony i wykorzystany dla rozwoju regionu. Należące do gmin obiekty architektoniczne w dobrym stanie technicznym najczęściej były dostosowane do nowych celów – szczególnie na urzędy (m.in. w Miękinii, Stroniu Śląskim), szkoły (m.in. w Szyszkowej) i mieszkania. Wykorzystane też zostały jako ważne punkty na turystycznych mapach regionu (zamek Grodno, Bolczów). Ten ostatni aspekt postrzegany jest często jako istotny element rozwoju obszarów wiejskich i wiąże się z formą dodatkowej działalności rodzin rolniczych⁴³. Jednak wśród badanych gmin aktywność ta wydaje się niedoceniana. Niewielka część z nich podjęła się podobnego zagospodarowania zabytków, ale zdecydowana większość nie widziała takich możliwości wobec obiektów już zrujnowanych, które również wymagały podjęcia działań mających na celu zahamowanie dalszych procesów degradacji. Wiele z zabytków, szczególnie tych w złym stanie technicznym, jest pozostawiona bez opieki. Często nie są one w żaden sposób zabezpieczone czy ogrodzone. Prowadzi to do powtarzających się aktów wandalizmu, ale stanowi także zagrożenie dla życia i zdrowia osób wchodzących na ich teren. Brak działań na rzecz obiektów w takiej sytuacji gminy tłumaczyły zbyt małymi możliwościami finansowymi. Rozwiązaniem problemu jest większa aktywność w zabieganiu o dodatkowe źródła pozyskiwania pieniędzy oraz podejmowanie bardziej zróżnicowanych inicjatyw.

W badanych gminach odnaleźć można wiele pozytywnych przykładów przedsięwzięć prowadzących do utrzymania zabytków i poprawy ich stanu technicznego. Wymienić tu należy m.in. gminy Kamienna Góra, Głogów, Ścinawa, Twardogóra, Bystrzyca Kłodzka i Wałbrzych. Realizowane przez nie projekty miały na celu nie tylko przeprowadzenie napraw w obiektach zabytkowych, ale również zwiększenie atrakcyjności rejonu oraz podnoszenie wiedzy i świadomości historii oraz tradycji. Podobnych praktyk jest jednak wciąż za mało, a w działalność edukacyjną włączyć się powinny również samorządy, które nie mają bezpośrednio pod swoją opieką konkretnych zabytków. Innym pomysłem na wytwarzanie nowych dochodów

unimportant for them or that there are no persons involved in such issues or specialists in monument conservation among their employees or in their immediate environment.

Due to the large number of immovable monuments covered by protection in Lower Silesia, their comprehensive preservation is very difficult. However, on the other hand, it is a limited set. If it is destroyed, it will be impossible to reconstruct it and use for regional development. Commune-owned architectural objects which were in good condition were most often adapted for new purposes — converted into offices (e.g. in Miękinia, Stronie Śląskie), schools (e.g. in Szyszkowa), and flats. They are also important points on the tourist maps of the region (the Grodno Castle and the Bolcze Castle). That last aspect is frequently considered to be an important element of the development of rural areas and is connected with additional activity of farming families⁴³. However, this activity seems to be undervalued by the communes surveyed. A small proportion decided to use their monuments in this manner; still, the great majority could not see such a possibility in respect of monuments which were already ruins and which required taking measures aimed at stopping further degradation processes. Many monuments, especially those in bad technical condition, are left unattended. Frequently, they are not secured in any way or enclosed with a fence. This leads to repeated acts of vandalism, but also poses a threat to the health and life of persons trespassing onto their grounds. The communes justified their failure to take action in such situations by their small financial capacity. A solution to this problem is increased activity in seeking additional sources of money and undertaking more diverse initiatives.

There are many positive examples of projects leading to the preservation of monuments and improvement in their technical condition in the communes surveyed, including: Kamienna Góra, Głogów, Ścinawa, Twardogóra, Bystrzyca Kłodzka, and Wałbrzych. Projects carried out by these communes were aimed not only at repairing monuments, but also enhancing the attractiveness of the region and increasing knowledge and awareness of history and tradition. However, such practices are still too rare. Moreover, local governments which are not responsible directly for any monuments should also become involved in education activities.

mogących zasilić budżet gminy jest przeznaczenie zabytków na cele komercyjne i wynajmowanie pomieszczeń na wystawy, konferencje lub usługi. Jednakże na taką aktywność zdecydowała się tylko niewielka część badanych gmin.

Pieniądze, chociaż niezbędne w procesie zagospodarowania zabytków, nie stanowią całkowitego rozwiązania problemu. W zakresie dobrego zarządzania i użytkowania nieruchomości zabytkowych niezbędne jest zaangażowanie osób zatrudnionych w gminach oraz ich zwierzchników, dobre intencje i chęć do działania na rzecz dziedzictwa kulturowego. Równie istotną kwestią jest przeprowadzanie akcji informacyjnych pobudzających zainteresowanie społeczeństwa tym, co gmina posiada, a także pomysły na wykorzystanie tego zasobu.

Pozytywnym aspektem związanym z działalnością gmin jest nawiązywanie współpracy między różnymi samorządami oraz ze stowarzyszeniami zrzeszającymi mieszkańców i sympatyków historii, a także parafiami. Efektem tego było podejmowanie inicjatyw i prac na rzecz regionu, organizacja imprez związanych z lokalnymi tradycjami, akcji zbierania dokumentów i pamiątek, powoływanie muzeów i izb pamięci, ale także pozyskiwanie funduszy na nowe projekty. Zaskakuje natomiast niewielka współpraca z instytucjami państwowymi, które powinny być inicjatorami i koordynatorami wspólnych działań. Tymczasem utrzymanie takich kontaktów zadeklarowała mniej niż połowa (42 proc.) ankietowanych gmin i dotyczyły one wyłącznie podstawowych zadań tych jednostek. Część gmin zaznaczyła również utrudnione kontakty ze służbami konserwatorskimi. Poprawa wzajemnych stosunków leży we wspólnym interesie, ponieważ bez odpowiedniego wsparcia – zarówno finansowego, jak i wynikającego z doświadczenia i wiedzy ekspertów – zadanie utrzymania i ochrony dziedzictwa kulturowego będzie niemożliwe do zrealizowania. ■

Dr Adriana Merta-Staszczak, adiunkt w Studium Nauk Humanistycznych i Społecznych Politechniki Wrocławskiej, doktor nauk humanistycznych w zakresie historii. Prowadzi badania nad rozwojem rolnictwa i obszarów wiejskich oraz zagospodarowaniem nieruchomości zabytkowych po 1945 roku w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem Dolnego Śląska.

Another idea for making new profits which could support the budgets of communes is the adaption of monuments for commercial purposes and rental of rooms for exhibitions, conferences, and services. However, only a small proportion of the communes surveyed decided to follow this path.

Money, although indispensable to the process of monument adaptation and use, is not a solution to the problem. When it comes to good management and use of historic real properties, it is essential to involve persons employed by communes and their superiors. Good intentions and enthusiasm for working for cultural heritage are also of fundamental importance. An equally important issue is the organisation of information campaigns stimulating society's interest in assets owned by their communes and leading to the emergence of ideas for utilising those assets.

A positive aspect of communes' activity is cooperation among local governments and associations of local people and history enthusiasts, as well as parishes. This has led to various initiatives and activities undertaken for the region, the organisation of events related to local traditions, document and memorial collection campaigns, and the establishment of museums and memorial exhibition rooms, but also to raising funds for new projects. What is surprising, however, is the limited cooperation with national state institutions, which should perform the role of initiators and coordinators of joint activities. Fewer than a half (42 per cent) of all communes surveyed declared involvement in such cooperation, and that cooperation concerned exclusively the basic tasks of those units. Moreover, some of the communes indicated difficulties in communication with monument protection services. The improvement of mutual relations is in the common interest, as without adequate support — both in terms of finances and expert knowledge and experience — the task of the preservation and protection of cultural heritage will be impossible to accomplish. ■

Dr Adriana Merta-Staszczak, lecturer in the Department of Humanities and Social Sciences of the Wrocław University of Science and Technology, PhD in History. She conducts studies on the development of agriculture and rural areas and the use and management of historic real properties in Poland after 1945, with particular focus on Lower Silesia.

Przypisy

- 1 E. Małachowicz, *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie*, Wrocław 1994, s. 6.
- 2 B. Szmygin, *System Ochrony zabytków w Polsce – próba diagnozy*, [w:] *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, Lublin-Warszawa 2011, s. 10.
- 3 K. Helpa-Liszkowska, *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju lokalnego*, „*Studia Oeconomica Posnaniensia*” 2013, nr 4, s. 8.
- 4 *Krajowy program ochrony i opieki nad zabytkami na lata 2014-2017*, dodatek specjalny do „*Ochrona Zabytków*” 2014, s. 30.
- 5 Obiekty nieruchomości wpisane do rejestru zabytków na podstawie danych NID, stan na 4.04.2016 r., http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/
- 6 S. Straszak-Chandoha, *Polityczno-ekonomiczne uwarunkowania sytuacji rolnictwa w PRL*, [w:] *Modernizacja czy pozorna modernizacja. Społeczno-ekonomiczny bilans PRL 1944-1989*, Wrocław 2010, s. 369.
- 7 J. Pruszyński, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1989, s. 172-173.
- 8 Uchwała nr 102 Rady Ministrów z dnia 21 marca 1957 r. w sprawie lokalizacji inwestycji w nieruchomościach zabytkowych, *Monitor Polski* 1957, nr 27, poz. 182.
- 9 J.E. Dutkiewicz, *Dwadzieścia lat ochrony zabytków w Polsce Ludowej*, „*Ochrona Zabytków*” 1964, nr 17/2, s. 7.
- 10 Od 2003 r. funkcjonowała pod nazwą Agencja Nieruchomości Rolnych.
- 11 W skład majątku przejmowanego przez AWRSP wchodziły przeważnie obszary, na których po 1945 r. wprowadzono specyficzny rodzaj gospodarowania opartego na centralnym planowaniu, a nie rzeczywistym zapotrzebowaniu rynku i społeczeństwa. Efektem takich warunków pracy i życia było nagromadzenie się wielu niekorzystnych zjawisk społecznych. Po gwałtownej likwidacji Państwowych Gospodarstw Rolnych w początkach lat 90. XX w. na ich terenach zaczęło dominować ubóstwo i związane z nim bezrobocie. Dlatego w literaturze często można spotkać określenia, mówiące o zdegradowanych obszarach popegeerowskich.
- 12 J. Jankowiak, P. Nowak, *Przejęte zadłużenia po byłych państwowych gospodarstwach rolnych i ich spłata przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa*, [w:] *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie – 20 lat doświadczeń i perspektywy*, Warszawa 2013, s. 88.
- 13 R. Gubańska, *Założenia rezydencjonalno-folwarczne na Dolnym Śląsku. Możliwości adaptacji do nowej funkcji*, Wrocław 2014, s. 7.
- 14 S. Straszak-Chandoha, *Ekonomiczne i społeczno-polityczne czynniki zmian w rolnictwie na Dolnym Śląsku w latach 1945-1956*, praca doktorska, Wrocław 2016, s. 189.
- 15 Raport analizujący stan zabytków nieruchomości w 2004 r., s. 14-15, www.nid.pl [data dostępu: 20.04.2016].
- 16 Tamże.
- 17 Zgodnie z Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 15 grudnia 1998 r. za gminy miejskie uważa się jednostki o statusie miasta (w których rada gminy znajduje się w mieście położonym na terenie tej gminy); gmina wiejska, na której terenie znajdują się wyłącznie wsie oraz gmina miejsko-wiejska, na terenie której jedna z miejscowości posiada status miasta.

Endnotes

- 1 E. Małachowicz, *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie*, Wrocław 1994, p. 6.
- 2 B. Szmygin, *System Ochrony zabytków w Polsce – próba diagnozy*, [in:] *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, Lublin-Warsaw 2011, p. 10.
- 3 K. Helpa-Liszkowska, *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju lokalnego*, „*Studia Oeconomica Posnaniensia*” 2013, no. 4, p. 8.
- 4 *Krajowy program ochrony i opieki nad zabytkami na lata 2014-2017*, special supplement to “*Ochrona Zabytków*” 2014, p. 30.
- 5 Immovable objects entered into the register of monuments based on the data of the National Heritage Board of Poland, condition as of 4.04.2016, http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/
- 6 S. Straszak-Chandoha, *Polityczno-ekonomiczne uwarunkowania sytuacji rolnictwa w PRL*, [in:] *Modernizacja czy pozorna modernizacja. Społeczno-ekonomiczny bilans PRL 1944-1989*, Wrocław 2010, p. 369.
- 7 J. Pruszyński, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warsaw 1989, pp. 172-173.
- 8 Resolution no. 102 of the Council of Ministers of 21 March 1957 on Investment in Historic Real Property, *Monitor Polski* 1957, no. 27, item 182.
- 9 J.E. Dutkiewicz, *Dwadzieścia lat ochrony zabytków w Polsce Ludowej*, „*Ochrona Zabytków*” 1964, no. 17/2, p. 7.
- 10 Since 2003, it has operated as the Agricultural Real Estate Agency.
- 11 The property overtaken by the AWRSP mainly included areas in which a specific type of management, based on central planning and not aimed at satisfying the actual needs of the market and society, was introduced after 1945. The effect of such work and life conditions was the accumulation of many negative social phenomena. Following the sudden closure of State Agricultural Farms in the early 1920s, the nearby areas started to be affected by unemployment and poverty. This is why literature is full of references to the degradation of post-PGR areas.
- 12 J. Jankowiak, P. Nowak, *Przejęte zadłużenia po byłych państwowych gospodarstwach rolnych i ich spłata przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa*, [in:] *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie — 20 lat doświadczeń i perspektywy*, Warsaw 2013, p. 88.
- 13 R. Gubańska, *Założenia rezydencjonalno-folwarczne na Dolnym Śląsku. Możliwości adaptacji do nowej funkcji*, Wrocław 2014, p. 7.
- 14 S. Straszak-Chandoha, *Ekonomiczne i społeczno-polityczne czynniki zmian w rolnictwie na Dolnym Śląsku w latach 1945-1956*, doctoral thesis, Wrocław 2016, p. 189.
- 15 *Raport analizujący stan zabytków nieruchomości w 2004 r.*, pp.14-15, www.nid.pl [accessed on: 20.04.2016].
- 16 *Ibid.*
- 17 According to the Regulation of the Council of Ministers of 15 December 1998, urban communes are units having the status of a town or city (with the commune council based in a town or city located within the territory of that commune); the rural commune is a commune comprised exclusively of villages; and the urban-rural commune is a commune including at least one town (or city).

- 18 Badania były przeprowadzane od marca do maja 2016 r. przy wykorzystaniu ankiet rozesłanych drogą elektroniczną. Za ich wypełnianie byli odpowiedzialni kierownicy i pracownicy wydziałów urbanistyki i gospodarki przestrzennej. Do uzupełnienia informacji posłużyły bezpośrednie rozmowy telefoniczne z respondentami.
- 19 Ankiety rozesłane zostały do 164 gmin, jednak odpowiedziało na nie ich 19 procent. Jako powody odmowy wzięcia udziału w badaniach podawano najczęściej brak czasu i konkretnych pracowników odpowiedzialnych za kwestie zabytków w gminie, brak lub niewystraszająca ilość informacji na temat posiadanych zabytków oraz konieczność wykorzystania informacji zgromadzonych w jednostkach zewnętrznych. Odsyłane były również ankiety wypełnione mniej niż w połowie, które nie zostały uwzględnione w ostatecznych wynikach.
- 20 Gminy wiejskie: Łagiewniki, Wińsko, Radwanice, Janowice Wielkie, Głogów, Kostomłoty, Mściwojów, Borów, Kotla, Miękinia, Mietków, Ciepłowody, Kamienna Góra, Udanin, Walim, Wisznia Mała; gminy miejskie: Bolesławiec, Oława, Piława Górna, Wałbrzych, Głogów; gminy miejsko-wiejskie: Stronie Śląskie, Twardogóra, Leśna, Pieszyce, Brzeg Dolny, Żmigród, Głuszycy, Ścinawa, Bystrzyca Kłodzka, Siechnice.
- 21 J. Wrana, A. Jarocka-Mikrut, *Nowa szansa dla obiektów zabytkowych poprzez przeprowadzenie rewitalizacji i wprowadzenie funkcji użytkowych*, „Budownictwo i Architektura” 2013, nr 12, s. 271.
- 22 I. Niedźwiecka-Filipiak, *Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski południowo-zachodniej*, Wrocław 2009, s. 116.
- 23 probus.olawa.pl [data dostępu: 20.04.2016].
- 24 ABC samorządu terytorialnego, Warszawa 2010, s. 14.
- 25 Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa, Dz.U. 1998, nr 96, poz. 603.
- 26 A. Katoła, *Oddziaływanie samorządu lokalnego na zrównoważony rozwój gmin*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 2011, nr 24, s. 52.
- 27 Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, Dz.U. 1990, nr 16, poz. 95, Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym, Dz.U. z 2013 r., poz. 595 i 645 oraz z 2014 r., poz. 379.
- 28 *Krajowy program ochrony zabytków...*, jw., s. 24.
- 29 Tamże.
- 30 Tamże.
- 31 Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. z 2003, nr 162, art. 87.
- 32 J. Purchla, *Dziedzictwo kulturowe a kapitał społeczny*, „Małopolskie Studia Regionalne” 2011, nr 1, s. 6.
- 33 D. Throsby, *Ekonomia i kultura*, Warszawa 2010, s. 65-66.
- 34 Przemówienie prof. dr hab. Andrzeja Tomaszewskiego – Generalnego Konserwatora Zabytków, [w:] *Zabytki i społeczeństwo*, Warszawa 1999, s. 17.
- 35 Wykaz projektów zrealizowanych przez gminę Kamienna Góra, wspartych środkami Unii Europejskiej, s. 1-18, www.gminakamiennagora.pl [data dostępu: 27.04.2016].
- 36 T. Kołakowski, *Wpływ projektów zagospodarowania obiektów dziedzictwa kulturowego na otoczenie – obszary oddziaływania i pomiar efektów*, „Społeczeństwo i Ekonomia” 2015, nr 1, s. 78.
- 37 Wykazy zabytków dawnych województw jeleniogórskiego, legnickiego, wałbrzyskiego i wrocławskiego z lat 2011-2016, <http://wosoz.ibip.wroc.pl> [data dostępu: 15.03.2016].
- 38 A. Pokorska, *Rola samorządów lokalnych w rozwoju obszarów wiejskich*, „Dialogi Polityczne” 2011, nr 14, s. 52.
- 18 Questionnaires were sent to 164 communes, however, only 19 per cent of the communes responded. The reasons for refusing to participate in the survey that were given most frequently were lack of time and specific employees responsible for issues related to monuments in a given commune, lack of or insufficient information on the monuments of a given commune, and the necessity to resort to information stored in external units. Some questionnaires were also sent back less than half-completed; they were not included in the final results.
- 19 The survey was conducted from March to May 2016 using questionnaires sent by electronic means. Persons responsible for their completion were the heads and employees of urban planning and land management departments. Supplementary information was obtained by means of direct telephone conversations with the respondents.
- 20 Rural communes: Łagiewniki, Wińsko, Radwanice, Janowice Wielkie, Głogów, Kostomłoty, Mściwojów, Borów, Kotla, Miękinia, Mietków, Ciepłowody, Kamienna Góra, Udanin, Walim, Wisznia Mała; urban communes: Bolesławiec, Oława, Piława Górna, Wałbrzych, Głogów; urban-rural communes: Stronie Śląskie, Twardogóra, Leśna, Pieszyce, Brzeg Dolny, Żmigród, Głuszycy, Ścinawa, Bystrzyca Kłodzka, Siechnice.
- 21 J. Wrana, A. Jarocka-Mikrut, *Nowa szansa dla obiektów zabytkowych poprzez przeprowadzenie rewitalizacji i wprowadzenie funkcji użytkowych*, „Budownictwo i Architektura” 2013, no. 12, p. 271.
- 22 I. Niedźwiecka-Filipiak, *Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski południowo-zachodniej*, Wrocław 2009, p. 116.
- 23 probus.olawa.pl [accessed on: 20.04.2016].
- 24 ABC samorządu terytorialnego, Warsaw 2010, p. 14.
- 25 Act of 24 July 1998 on the Introduction of the Three-Tier Territorial Division of the State, Journal of Laws of 1998, No. 96, item 603.
- 26 A. Katoła, *Oddziaływanie samorządu lokalnego na zrównoważony rozwój gmin*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 2011, no. 24, p. 52.
- 27 Act of 8 March 1990 on the Local Government of Communes, Journal of Laws of 1990, No. 16, item 95; Act of 5 June 1998 on the Local Government of Districts, Journal of Laws of 2013, items 595 and 645 and of 2014, item 379.
- 28 *Krajowy program ochrony zabytków...*, op. cit., p. 24.
- 29 Ibid.
- 30 Ibid.
- 31 Act of 23 July 2003 on the Protection and Guardianship of Monuments, Journal of Laws of 2003, No. 162, Article 87.
- 32 J. Purchla, *Dziedzictwo kulturowe a kapitał społeczny*, „Małopolskie Studia Regionalne” 2011, no. 1, p. 6.
- 33 D. Throsby, *Ekonomia i kultura*, Warsaw 2010, pp. 65-66.
- 34 Przemówienie prof. dr hab. Andrzeja Tomaszewskiego – Generalnego Konserwatora Zabytków, [in:] *Zabytki i społeczeństwo*, Warsaw 1999, p. 17.
- 35 List of projects carried out by the Kamienna Góra Commune and supported by European Union funds, pp. 1-18, www.gminakamiennagora.pl [accessed on: 27.04.2016].
- 36 T. Kołakowski, *Wpływ projektów zagospodarowania obiektów dziedzictwa kulturowego na otoczenie – obszary oddziaływania i pomiar efektów*, „Społeczeństwo i Ekonomia” 2015, no. 1, p. 78.
- 37 Lists of monuments in the former Jelenia Góra, Legnica, Wałbrzych, and Wrocław Voivodeships from the years 2011-2016, <http://wosoz.ibip.wroc.pl> [accessed on: 15.03.2016].
- 38 A. Pokorska, *Rola samorządów lokalnych w rozwoju obszarów wiejskich*, „Dialogi Polityczne” 2011, no. 14, p. 52.

- 39 R. Małowiecki, *Zabytki w kompetencji samorządów?*, „Ochrona Zabytków” 2001, nr 54/2, s. 175.
- 40 J. Brudnicki, *Prawna opieka nad zabytkami – wybrane zagadnienia*, „Ochrona Zabytków” 2014, nr 2, s. 59.
- 41 Więcej na ten temat: A. Merta-Staszczak, *Dotacje unijne i regionalne w odnowie obszarów wiejskich na Dolnym Śląsku w latach 2009-2014*, „Zagadnienia Doradztwa Rolniczego” 2015, s. 15-32.
- 42 *Prawidłowości gospodarowania zabytkami nieruchomymi przez wybrane jednostki samorządu terytorialnego z terenu województwa podkarpackiego*, Informacja o wynikach kontroli NIK, Rzeszów 2013, s. 8-9.
- 43 W ostatnich latach opublikowane zostały liczne prace (monografie, prace zbiorowe i artykuły) dotyczące turystyki jako ważnego elementu gospodarki zarówno w przeszłości, jak i obecnie. Pośród nich wymienić można m.in.: J. Zawadki *Ekonomiczne i społeczne determinanty rozwoju agroturystyki na Lubelszczyźnie*, Warszawa 2010; *Gospodarczy wymiar turystyki* pod. red. E. Kościak, Wrocław 2011; *Turystykę na obszarach miejskich. Uwarunkowania rozwoju. Narzędzia promocji*, Katowice 2012. Publikacje poruszające tę tematykę łączy wspólny wniosek, że rozwój turystyki przy wykorzystaniu wszystkich walorów (m.in. krajobrazów, zabytków, folkloru) przynosi korzyści ekonomiczne i nieekonomiczne społecznościom lokalnym na terenie całego kraju, a szczególnie na terenach wiejskich.
- 39 R. Małowiecki, *Zabytki w kompetencji samorządów?*, „Ochrona Zabytków” 2001, no. 54/2, p. 175.
- 40 J. Brudnicki, *Prawna opieka nad zabytkami – wybrane zagadnienia*, „Ochrona Zabytków” 2014, no. 2, p. 59.
- 41 More information on this issue in: A. Merta-Staszczak, *Dotacje unijne i regionalne w odnowie obszarów wiejskich na Dolnym Śląsku w latach 2009-2014*, „Zagadnienia Doradztwa Rolniczego” 2015, pp. 15-32.
- 42 *Prawidłowości gospodarowania zabytkami nieruchomymi przez wybrane jednostki samorządu terytorialnego z terenu województwa podkarpackiego*, Informacja o wynikach kontroli NIK, Rzeszów 2013, pp. 8-9.
- 43 Numerous works (monographs, collective works, and articles) concerning tourism as a vital element of economy, both in the past and in the present, have been issued in the recent years. They include: J. Zawadka, *Ekonomiczne i społeczne determinanty rozwoju agroturystyki na Lubelszczyźnie*, Warsaw 2010; *Gospodarczy wymiar turystyki*, ed. E. Kościak, Wrocław 2011; *Turystykę na obszarach miejskich. Uwarunkowania rozwoju. Narzędzia promocji*, Katowice 2012. Publications addressing these issues point to a common conclusion: the development of tourism with the use of all assets (including the landscape, monuments, and folklore) brings economic and non-economic benefits to local communities across the country and particularly in rural areas.

Bibliografia / Bibliography

Książki i artykuły

- Brudnicki J., *Prawna opieka nad zabytkami – wybrane zagadnienia*, „Ochrona Zabytków” 2014, nr 2.
- Dutkiewicz J.E., *Dwadzieścia lat ochrony zabytków w Polsce Ludowej*, „Ochrona Zabytków” 1964, nr 17/2.
- Gubańska R., *Założenia rezydencjonalno-folwarczne na Dolnym Śląsku. Możliwości adaptacji do nowej funkcji*, Wrocław 2014.
- Hełpa-Liszkowska K., *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju lokalnego*, „Studia Oeconomica Posnaniensia” 2013, nr 4.
- Imiołczyk B. (red.), *ABC samorządu terytorialnego*, Warszawa 2010.
- Jankowiak J., Nowak P., *Przejęte zadłużenia po byłych państwowych gospodarstwach rolnych i ich spłata przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa*, [w:] Runowski H. (red.), *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie – 20 lat doświadczeń i perspektywy*, Warszawa 2013.
- Katoła A., *Oddziaływanie samorządu lokalnego na zrównoważony rozwój gmin*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 2011, nr 24.
- Kołąkowski T., *Wpływ projektów zagospodarowania obiektów dziedzictwa kulturowego na otoczenie – obszary oddziaływania i pomiar efektów*, „Społeczeństwo i Ekonomia” 2015, nr 1.
- Krajowy program ochrony i opieki nad zabytkami na lata 2014-2017, dodatek specjalny do „Ochrony Zabytków” 2014.
- Małachowicz E., *Konserwacja i rewitalizacja architektury w zespołach i krajobrazie*, Wrocław 1994.
- Małowiecki R., *Zabytki w kompetencji samorządów?*, „Ochrona Zabytków” 2001, nr 54/2.
- Merta-Staszczak A., *Dotacje unijne i regionalne w odnowie obszarów wiejskich na Dolnym Śląsku w latach 2009-2014*, „Zagadnienia Doradztwa Rolniczego” 2015.
- Niedźwiecka-Filipiak I., *Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski południowo-zachodniej*, Wrocław 2009.
- Pokorska A., *Rola samorządów lokalnych w rozwoju obszarów wiejskich*, „Dialogi Polityczne” 2011, nr 14.
- Prawidłowości gospodarowania zabytkami nieruchomymi przez wybrane jednostki samorządu terytorialnego z terenu województwa podkarpackiego*, Informacja o wynikach kontroli NIK, Rzeszów 2013.
- Pruszyński J., *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1989.
- Przemówienie prof. dr hab. Andrzeja Tomaszewskiego – Generalnego Konserwatora Zabytków*, [w:] Gutkowska K., Kobyliński Z. (red.), *Zabytki i społeczeństwo*, Warszawa 1999.
- Purchla J., *Dziedzictwo kulturowe a kapitał społeczny*, „Małopolskie Studia Regionalne” 2011, nr 1.
- Straszak-Chandoha S., *Ekonomiczne i społeczno-polityczne czynniki zmian w rolnictwie na Dolnym Śląsku w latach 1945-1956*, praca doktorska, Wrocław 2016.

Straszak-Chandoha S., *Polityczno-ekonomiczne uwarunkowania sytuacji rolnictwa w PRL*, [w:] Chumiński J. (red.), *Modernizacja czy pozorna modernizacja. Społeczno-ekonomiczny bilans PRL 1944-1989*, Wrocław 2010.

Szmygin B., *System ochrony zabytków w Polsce – próba diagnozy*, [w:] Szmygin B. (red.), *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, Lublin-Warszawa 2011.

Throsby D., *Ekonomia i kultura*, Warszawa 2010.

Wrana J., Jarocka-Mikrut A., *Nowa szansa dla obiektów zabytkowych poprzez przeprowadzenie rewitalizacji i wprowadzenie funkcji użytkowych*, „Budownictwo i Architektura” 2013, nr 12.

Dokumenty i akty prawne

Uchwała nr 102 Rady Ministrów z dnia 21 marca 1957 r. w sprawie lokalizacji inwestycji w nieruchomościach zabytkowych, Monitor Polski 1957, nr 27, poz. 182.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. z 2003, nr 162, art. 87.

Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa, Dz.U. z 1998 r.

Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym, Dz.U. z 2013 r., poz. 595 i 645 oraz z 2014 r., poz. 379.

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, Dz.U. 1990, nr 16, poz. 95.

Źródła internetowe

Obiekty nieruchome wpisane do rejestru zabytków na podstawie danych NID, stan na 4.04.2016 r., http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/ze-stawienia-zabytkow-nieruchomych/